

GL SANS 891.22
KAL

125608
LBSNAA

श्री राष्ट्रीय प्रशासन अकादमी

Academy of Administration

मसूरी

MUSSOORIE

पुस्तकालय

LIBRARY

— 125608

अवाप्ति संख्या

Accession No.

~~14523~~

वर्ग संख्या

Class No. GL SANS

891.22

पुस्तक संख्या

Book No.

KAL

काहिदा

KALIDASA'S
KUMARSAMBHAVA

EDITED
With Introduction, Notes, Various Readings, and
English & Hindi Translations

BY
GYAN CHAND, M.A., (SANSKRIT)

*B.A., Hons. (English) and Punjab University Gold
Medalist, Lecturer in Sanskrit, Govt. Intermediate College,
Hoshiarpur.*

1927
ATMA RAM & SONS
BOOKSELLERS & EDUCATIONAL PUBLISHERS
LAHORE.

EDUCATIONAL PRINTING WORKS, LAHORE.

चतुर्थः सर्गः

—:—

मूर्च्छिता रतिरित्युक्तम् । संप्रति तद्वृत्तान्तमेवाह—

अथ मोहपरायणा सती विवशा कामवधूर्विबोधिता ।

विधिना प्रतिपादयिष्यता नववैधव्यमसह्यवेदनम् ॥ १ ॥

अथेति ॥ अथ अनन्तरं मोहो मूर्च्छा परमयनमाश्रयो यस्याः सा मोहपरा-
यणा मोहकशरणा सती । परायणमभिप्रेते तत्परे परमाश्रये । इति यादवः ।
विवशा मूढत्वान्निश्चेष्टा कामवधूः रतिः । (असह्यवेदनम्) असह्य दुःसहा वेदना
यस्मिंस्तत्प्रयुक्तम् । विधवाया गतभर्तृकाया भावो वैधव्यम् । नवं च तद्वैधव्यं चेति
नववैधव्यम् । नवप्रदणं दुःसहत्वयोतनार्थम् । प्रतिपादयिष्यता अनुभावयिष्यता ।
क्रियार्थक्रियायां लृट् । विधिना दैवेन । विधिर्विधाने दैवे च इत्यमरः । विबोधिता ।
वैधव्यानुकूलोऽयं विधिरिति भावः । अस्मिन्सर्गे वियोगिनीवृत्तानि—विषमे ससजा गुरुः
समे समरा लोऽथ गुरुर्वियोगिनी । इति लक्षणात् ॥

Notes.—मोहपरायणा 'whose sole shelter was the swoon', i. e. 'who lay in a swoon'. Anal. मोहः परम
अयनम् (shelter) यस्याः सा. विवशा, 'helpless'. Anal. विगतः
or व्यस्तः वशः (control) यस्याः सा. Cf. in Urdu बेबस. We are
told in sl. 73 in the last canto that Rati, not being able
to bear the sight of Siva's terrible fire, fell into a swoon.
In this canto we see her lamenting her husband's death.
प्रतिपादयिष्यता, 'willing to make her feel'; masc. instr.
sing. of the fut. part. from the caus. of प्रति/पद्.
असह्यवेदनम्, 'with its intolerable agony'; qualifies नव-
वैधव्यम्, 'fresh widowhood'.

Trans.—The wife of Love, who lay helpless in
a swoon, was then awakened by Fate willing to make
her suffer the intolerable agony of fresh widowhood.

अनुवाद—उस के पीछे नीचे आरम्भ हुए विधवापन का असह्य दुःख
अनुभव करने के लिये विधि ने मूर्च्छा के परम अधीन और चेष्टा-हीन रति को
मोह से जगाया ॥ १ ॥

अवधानपरे चकार सा प्रलयान्तोन्मिषिते विलोचने ।

न विवेद तयोरतृप्तयोः प्रियमत्यन्तविलुप्तदर्शनम् ॥ २ ॥

अवेति ॥ सा रतिः (प्रलयान्तोन्मिषिते) प्रलयान्ते मूर्च्छावसाने । प्रलयो नष्टचेष्टता इत्यमरः । उन्मिषिते उन्मीलिते विलोचने । अवधानं परं प्रधानं ययोस्ते अवधानपरे दिदृक्ष्यावहिते चकार । द्रष्टव्याभावात् न विवेदेत्याह—नेति ॥ प्रियं कामम् अतृप्तयोः तृप्तिं न गतयोः । नित्यदिदृक्षमाणधोरित्यर्थः । तयोः लोचनयोः । दर्शनक्रियापेक्षया संबन्धे षष्ठी । अत्यन्तविलुप्तं दर्शनं स्वलोचनयोः करणयोर्यस्य कर्मभूतस्य तम् अत्यन्तविलुप्तदर्शनं सन्तं न विवेद् न ज्ञातवती । प्रियनाशापरिहानादिदृष्ट्वां चक्रे इति तात्पर्यार्थः ॥

Notes.—अवधानपरे, acc. du. 'attentive'. Anal. अवधानं (attention) परं यस्य, तत् अवधानपरं (विलोचनं), ते. प्रलयान्तोन्मिषिते, 'opened at the end of the swoon (प्रलय)'. अत्यन्तविलुप्तदर्शनम्, 'whose sight was lost for good'; qualifies प्रियम् .

Trans.—She turned her scanning eyes, now open at the end of her swoon, (everywhere). (The poor widow) did not know that the sight of her dear husband was lost for good to her still thirsting eyes.

अनुवाद—जब मूर्च्छा समाप्त हुई तो रति ने अपनी ध्यान-यूर्ण आंखें खोलीं, परन्तु उसे ज्ञात न हुआ कि उस का प्यारा पति जिसे देख देख कर उसके नेत्र तृप्त नहीं होते थे सदा के लिये उसे अपने दर्शनों से वञ्चित कर गया है ॥ २ ॥

अयि जीवितनाथ जीवसीत्यभिधायोत्थितया तया पुरः ।

ददृशे पुरुषाकृतिं क्षितौ हरकोपानकभस्म केवलम् ॥ ३ ॥

अयितीति ॥ अयितीति प्रश्ने । अयि प्रश्नानुगतयोः इति विश्वः । अयि जीवितनाथ जीवसि प्राणिषि कचिद् इत्यभिधायोत्थितया तया रत्या पुरः अपेक्षितौ पुरुषस्य आकृतिरिवाकृतियस्य तत् पुरुषाकृतिं केवलं एकं हरकोपानकभस्म ददृशे दृष्टम् । न तु पुरुष इति भावः ॥

Notes.—अयि is used in affectionately addressing others, कोमलामंत्रणे (Charitravardhana). क्षितौ, 'on the ground (क्षिति)' ॥

Trans.—“Dost thou (yet) live, lord of my life”, thus moaning she got up and saw on the ground before her only ashes, of a human form, left by the fire of Siva's wrath.

अनुवाद—“हे प्राणनाथ क्या तुम जीवित हो”—यह कह कर रति उठ बैठी । फिर क्या देखती है कि सामने शिव जी महाराज की क्रोधाग्नि की भस्म पुरुष रूप से खड़ी है ॥ ३ ॥

अथ सा पुनरेव विहृता वसुधालिङ्गनधूसरस्तनी ।

विस्काप विकीर्णमूर्धजा समदुःखामिव कुर्वती स्थलीम् ॥ ४ ॥

अथेति ॥ अथ भस्मदर्शनानन्तरम् पुनरेव विहृता विहृता वसुधालिङ्ग-
नधूसरस्तनी वसुधालिङ्गनेन क्षितिलुण्ठनेन धूसरौ धूसरवर्णौ स्तनौ कुचौ यस्याः
सा तथोक्ता । स्वाङ्गाक्षोपसर्जनादसंयोगोपधात् इति ङीष् । विकीर्णमूर्धजा विकीर्णा
विक्षिप्ता मूर्धजाः केशाः यस्याः सा तथोक्ता सा रतिः स्थलीं वनभूमिम् तत्रत्यान्प्राणिन
इत्यर्थः । जानपदकुण्डगोणस्थल—इत्यादिना ङीष् । स्वदुःखां स्वतुल्यशोकां
कुर्वतीव विललाप परिदेवितवती । विलापः परिदेवनम् इत्यमरः ॥

Notes.—विहृता, ‘delirious,’ beside herself (with grief). वसुधालिङ्गनधूसरस्तनी, ‘with her breasts besmeared with earth on account of rolling on the ground’. Anal. वसुधायाः आलिङ्गनं वसुधालिङ्गनम् (claspings the cold earth); धूसरौ स्तनौ यस्याः सा धूसरस्तनी Pan. 4. 1. 54; वसुधालिङ्गनेन धूसरस्तनी इति वसु०. मूर्धजाः. ‘hair’; lit. ‘which grow from the head’. Cf. शिरोरुहाः. समदुःखाम्,—Anal. समं दुःखं यस्याः तां (स्थलीम्); ‘suffering equally with herself’. Cf. Sak. Act IV. य केवलं तबोवणविरहकादरा सही एव । तुए उवादिदिविओअस्स तबो वणस्स वि दाव समवत्था दीसइ.

Trans.—Then again being beside herself (with grief), she, with her hair dishevelled and with breasts besmeared with earth on account of rolling on the ground, wept piteously, making the entire forest share her grief with her.

अनुवाद—पति भस्म के दर्शनों के पीछे पुनः दुःखित रति भूमि पर लोट पेट हो गयी । उसकी छाती घूँल से मलिन थी और बाल बिखरे हुए थे । वह इस प्रकार से विलाप करती थी कि प्रतीत होता था कि वह सारों वन-भूमि (उस के साथ उस के) दुःख में सहानुभूति प्रकट कर रही है ॥ ४ ॥

उपमानमभूद्विक्रासिनां करणं यत्तव कान्तिमत्तया ।

तदिदं गतमीदृशीं दशां न विदीर्ये कठिनाः खलु स्त्रियः ॥ ५॥

उपेति ॥ तव यत्करणं गात्रम् । करणं साधकतमं क्षेत्रगात्रेन्द्रियेष्वपि । इत्यंमरः । कान्तिमत्तया सौन्दर्येण हेतुना विलासिनां विलसनशीलानां कामिनाम् । वौ कषलस-इत्यादिना धिनुप्रत्ययः । उपमयिते येन तद् उपामनम् अभूत् । तत् करणं इदम् ईदृशीं दशाम् अवस्थां गतं प्राप्तम् । भस्मीभूतमित्यर्थः । तथापि न विदीर्ये न विदीर्या भवामि । कर्तरि लट् । तथा हि-स्त्रियः कठिनाः खलु । कठिन्त्वादविदीर्यमाणत्वमित्यर्थः । कारणात्कार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । धारसंचारिणी दृष्टिगतिर्गोचरभाषिता । स्मितपूर्वं तथालापो विलास इति कीर्तिः ॥ इति॥

Notes.—उपमानम्, 'the model, the standard of comparison'. Vasavadatta in Svapna. says that Udayana is Kama indeed. करणं, 'body'. कठिना खलु स्त्रियः, 'hard-hearted are women, indeed'. 'That her heart did not burst at the death of her dear husband is, she argues, because her heart is stony.

Trans.—Thy body, which was the model for all lovers by its beauty, has come to this condition, and yet my heart does not burst. Hard hearted are women indeed !

अनुवाद—यद्यपि तुम्हारा शरीर, जो अपने निराले सौन्दर्य के कारण कामिजनों के लिये उपमान था अब इस दशा को प्राप्त हुआ है, तो भी मेरा हृदय नहीं फट जाता । ठीक है कि स्त्रियों के मन कठोर होते हैं ॥ ५ ॥

क नु मां त्वदधीनजीवितां विनिकीर्य क्षणमिजसौहृदः ।

नकिनीं क्षतसेतुबन्धनो जलसंघात इवासि विद्रुतः ॥ ६ ॥

केति ॥ हे प्रिय क्षतसेतुबन्धनः भग्नसेतुबन्धनः जलमङ्घातः गलौषः गलिनीमिव । गलैकायतजीवितामिति शेषः । त्वदधीनजीवितां त्वदायत्तप्राणां

मां क नु विनिकीर्य कुत्र वा निक्षिप्य क्षणमिन्नसौहृदः क्षणत्यक्तसौहार्दः सन् । विद्रुतः पलायितः अस्मि । नु विषादे । यथा पद्मिनी परित्यज्य वारिपूरो गच्छति तथा मां विहाय गतोऽसीति । सौहृदस्य सेतुरूपमानम् । सेतुसौहृदयोः स्थितिहेतुत्वेन साम्यम् । सुहृदो भावः सौहृदम् । युवादित्वादणप्रत्ययः । हृदयस्य हस्तेख्यदणलासेषु इति हृदादेशः । अणि ह्रद्वावात् ह्रद्गसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च इत्युभयपदद्वयद्विः । ह्रद्गतस्याखिवधाने तूभयपदद्वयद्विः स्यात् । यथा सुहृदो भावः सौहार्दमिति । तदेवाह वामनः—सौहृददेहहृदशब्दावणि ह्रद्वावात् इति ॥

Notes.—त्वदधीन जीवितां, 'whose (very) continuance of life depended on thee'. Anal. त्वयि अथि त्वदधीनं, त्वदधीनं जीवितं यस्या इति. ✓ विनिकृ 'to cast off, to abandon'. क्षणमात्रमिन्नसौहृदः ' (thou) who brokest thy friendship in a moment '. Anal. क्षणेन मिन्न सौहृदं येन स (त्वम्). 'नखिनी' etc.—Rati compares herself to a soft lily, the embankment to thier love, and Kama to the flooded current.

Trans.—Where hast thou gone away severing thy connection in a moment and leaving me, whose (very) continuance of life depended on thee, alone, like the flooded current which casts off the tender lily and glides away breaking the dam.

अनुवाद—हे प्रिय, सेतु-बन्धन तोड़ कर कमल-पुष्प बहा ले जा रहे जल-प्रवाह की नाई तुम अपने अधीन जीवन वाली मुझ को जहां कहीं फेंक क्षण में मित्रता त्याग कर कहां चले गये हो ? ॥ ६ ॥

कृतवानसि विप्रियं न मे प्रतिकूलं न च ते मया कृतम् ।

किमकारणमेव दर्शनं विलपयन्त्यै रतये न दीयते ॥ ७ ॥

कृतेति ॥ हे प्रिय त्वं मे मम विप्रियम् अप्रियं कृतवान् न अस्मि । मया च ते तव प्रतिकूलम् अप्रियं न कृतम् । परस्परजीवितस्य परस्परधीनत्वात्कृतः परिभ्रवाद्देति भावः । अकारणं निष्कारणम् एव । परस्परापकाररूपकारणाभावेऽपीत्यर्थः । क्रियाविशेषणमतत् । विलपन्त्यै । त्वदर्शनाद्येन्या अपीति भावः ॥ रतये किं कथं दर्शनं न दीयते । क्रियाग्रहणाच्चतुर्थी ॥

Notes.—अकारणम्, adv. 'without cause'. Cf. Ragh. 8. 52. मनसापि न विप्रियं कृतपूर्वं तव किं जहासि माम्,

Trans.—Thou never didst anything to incur my displeasure, nor did I do anything against your wishes, how, then, without any cause, dost thou not suffer thy auspicious sight to lamenting Rati.

अनुवाद—हे प्रिय, तुम ने मेरे प्रति कभी कोई ऐसी बात नहीं की जिस से मुझे दुःख पहुँचा हो। और न ही मैंने तुम्हारे प्रतिकूल कभी कोई बात की है, फिर अकारण क्यों विलाप कर रही रति को तुम दर्शन नहीं देते? ॥ ७ ॥

विप्रियमाशङ्कते—

स्मरसि स्मर मेखलागुणैरुत गोत्रस्खलितेषु बन्धनम् ।

च्युतकेशरदूषितेक्षणान्यवतंसोत्पलताडनानि वा ॥ ८ ॥

स्मरसीति ॥ हे स्मर । गोत्रस्खलितेषु नामव्यत्यसेषु । अन्यास्त्रीनाम्ना ममाह्वानेषु । गोत्रं नामन्यचले कुले इति विश्वः । मेखलागुणैः बन्धनं स्मरसि कृतं स्मरसि वा । विकल्पे किं किमुत च इत्यमरः । च्युतकेशरैर्भ्रष्टकेशैर्दूषिते ईक्षणे येषु तानि (च्युतकेशरदूषितेक्षणानि) अवतंसोत्पलताडनानि । सधूलि-क्षेपताडनानीत्यर्थः । स्मरसि वा । अपकारस्मरणादिदमदर्शनमिति भावः ॥

Notes.—Rati fears that Kama might be remembering her playful chastisements. गोत्रस्खलितेषु, 'on dropping (from thy lips) the names (of other sweet hearts)'. Cf. दाक्षिण्येन ददाति वाचमुचितामन्तःपुरेभ्यो यदा, गोत्रेषु स्खलितस्तदा भवति च ब्रीडाविलक्ष्णश्चिरम् ॥ Sak. 6. 5. Lovers are often represented as blundering out the names of other women who happen to engage their attentions. च्युतकेशरदूषितेक्षणानि, 'the blinding of thy eyes with dust dropping (from the lotuses)'. For anal. see the comm.

Trans.—Art thou put in mind, O Rememberer, of my imprisoning thee with girdle-strands, when thou unconsciously wast guilty of addressing me wrongly, or of my beating thee with lotuses that adorned my ear, or of eyes blinded by the dust flying (from them).

अनुवाद—हे काम, क्या तुम्हें अन्य नाम बुलाते समय मेरा पेट्टी से बान्धना अथवा कानों के भूषण बने कमल-पुष्पों की पुष्प-धूलि गिरा कर मेरा आँखों को दूषित करना स्मरण आता है ? ॥ ८ ॥

हृदये वससीति मत्प्रियं यदवोचस्तदवैमि कैतवम् ।

उपचारपदं न चेदिदं त्वमनङ्गः कथमक्षता रतिः ॥ ९ ॥

हृदय इति । हृदये वससि इति स्मरवाक्यानुवादः । इत्येवंरूपं मत्प्रियं यदवोचः उक्तवानसि । ब्रूयो लुङि वच् उम् इत्युमागमः । तत्कैतवमवैमि मिथ्येति मन्ये । इदं वचनम् उपचारपदं परस्य रजनार्थं यदसत्यभाषणं स उपचारस्तस्य पदं स्थानम् । कैतवस्थानमिति यावत् । न चेत् त्वमनङ्गः अशरीरः कथं रतिः अक्षता अविनष्टा । आश्रयनाशेऽप्याश्रितमविनष्टमिति विरोधादिति भावः ॥

Notes.—हृदये वससि,—“Thou dwellest in my heart”. This was the very language which Cupid had often used with regard to Rati. ‘Thou’ refers to her. अवोचः, ✓ वच् becomes वोच् before the terminations of the aorist (लुङ्) Pan. 7. 4. 20. वच् उम्. कैतवम्, ‘roguery’, abstr. from कितव m. ‘a cheat’. The idea of the lines is that if Rati really dwelt in the heart of Kama she ought to have died the moment Kama’s heart was reduced to ashes. But since she was alive even after it had been burnt, the necessary inference comes home to her that the speech of Kama ‘Thou dwellest in my heart’ was only a flattering compliment (उपचारपदं).

Trans.—I know the words that thou wouldst address to me, ‘Thou dwellest in my heart’ to be (mere) roguery meant only to flatter me. Were it not a mere compliment, how is it that thou art bodiless and Rati all safe ?

अनुवाद—तुम ने जो ये मुझे प्यारे वचन “प्यारी तुम मेरे हृदय में वास करती हो” कहे ये वे सब अब मुझे मिथ्या ज्ञात होते हैं । यदि ये केवल उपचारार्थ न थे तो यह कैसे हुआ है कि तुम्हारा अङ्ग अङ्ग नष्ट हो गया है और रति वैसे की वैसी ही है ॥ ९ ॥

न च मे कश्चिद्विचारः किं तु लोकः शोच्यत इत्याह—

परलोकनवप्रवासिनः प्रतिपत्स्ये पदवीमहं तव ।

विधिना जन एष वञ्चितस्त्वदधीनं खलु देहिनां सुखम् ॥१०॥

परलोकेति ॥ (परलोकनवप्रवासिनः) परलोकं प्रति नवप्रवासिनः
अचिरप्रोषितस्य । अनेनानुगमनकालानतिपातः सूच्येत तव पदवीं मार्गे प्रतिपत्स्ये
त्वामनुगमिष्यामीत्यर्थः । अतो मे नास्ति विचार इति भावः । किं तु विधिना दैवेन
एष जनः लोकः वञ्चितः प्रतारितः । देहिनां सुखं त्वदधीनं त्वय्यधीनं खलु ।
अधिशब्दस्य शौण्डादिकत्वात् सप्तमी शौण्डैः इति समासः । अन्युत्तरपश्चात् इति
खप्रत्ययः । एवमन्यत्रापि । सुखप्रदाभावे कुतः सुखमिति भावः ॥

Notes.—परलोकनवप्रवासिनः, 'who has newly set out for the other world'; qualifies तव. 'The other world' is the world of the dead. त्वदधीनं खलु देहिनां सुखम्, —The idea is that love is the spice of life, and that without it life is prosaic and dull.

Trans.—I will (surely) follow the path of thee who has newly set out for the other world; but alas, this world has been tricked by Fate, for the happiness of all beings rests with you.

अनुवाद—(मुझे अकेली छोड़) तुम जो परलोक सिधारे हो मैं तुम्हारी बाट का अनुगमन करती हूँ, परन्तु दैव ने संसार के साथ धोखा कमाया है क्योंकि देहधारी जगत का सुख सब तुम्हारे आधीन है ॥ १० ॥

तदेवाह—

रजनीतिमिरावगुण्ठिते पुरमार्गे घनशब्दविक्रवाः ।

वसतिं प्रिय कामिनां प्रियास्त्वद्वते प्रापयितुं क ईश्वरः ॥११॥

रजनीति ॥ हे प्रिय । (रजनीतिमिरावगुण्ठिते) रजनीतिमिरेण
अवगुण्ठिते आकृते पुरमार्गे घनशब्दविक्रवाः गर्जितभीताः प्रियाः अभिसारिकाः
कामिनां वसतिं प्रापयितुं त्वद्वते त्वां विना । अन्यादादितरतै—इत्यादिना पञ्चमी
कः ईश्वरः शक्तः । न हि कामान्धानां भीतिरस्तीति भावः ॥

Notes.—रजनीतिमिरावगुण्ठिते, 'veiled by the darkness of the night'. From गुण्ठ is derived our Panj. wrod

for veil (घुण्ड). घनशब्दविक्रवा, 'alarmed by the thundering of the clouds'. Cf. Ragh. 19. 38. आचकाङ्क्ष घनशब्द-विक्रवाः. प्रियाः,—The reference is to those maidens who go to their lover's house under the veil of nightly darkness.

Trans.—Who but thee is strong to guide the love-smitten damsels, alarmed at the thundering of the clouds, (safely) to the door of their lovers, when the city streets are wrapt in the darkness of the night.

अनुवाद—हे प्रिय रात्रि के समय अन्धकार से ढांपे हुए पुर-मार्ग पर मेघ-गर्जना से भयभीत हुई अभिसारका स्त्रियों को उन के प्रेमपात्रों के पास पहुंचाने में सिवाय तुम्हारे कौन समर्थ है ? ॥ ११ ॥

नयनान्यरुणानि घूर्णयन्वचनानि स्खलयन्पदे पदे ।

असति त्वयि वारुणीमदः प्रमदानामधुना विडम्बना ॥ १२ ॥

नयनानीति ॥ अरुणानि नयनानि घूर्णयन् अमयन् । तथा पदे पदे प्रतिपदम् । वीप्सायां द्रिक्किः । वचनानि स्खलयन् विपर्यसयन् । प्रमदानां वारुणीमदः मद्यमदः अधुना त्वयि असति विडम्बना अनुकृतिमात्रम् । मदनाभावे मदस्य निष्फलत्वादिति भावः । तथा च शिशुपालवधे—तां मदो दयितसङ्ग-मभूषः (१० । ३३) इति ॥

Notes.—पदे पदे, 'at every step'. The iteration is in the sense of 'every'. असति त्वयि, 'thou not being'. The idea is that rolling the eyes in intoxication and dropping love-words from the lips is mere mockery now that love is missing. वारुणी, 'liquor, wine'. प्रमदानाम,—Anal. प्रकृष्टः मदः यस्याः, तेषाम् ; hence the propriety of the word here.

Trans.—Now that thou art no more, the intoxication of youthful women with wine making the eyes red (from the use of the liquor) roll tipsily about and causing the misuttering of words of love is feeble imitation.

अनुवाद—तुम्हारे अवस्थित होने से अब स्त्रियों का मद्यपान करना और लाल लाल आँखें घूरना और पद पद पर विपर्यस्त वचन कहना जीवन-हीन अनुकरण मात्र रह गया है ॥ १२ ॥

अवगम्य कथीकृतं वपुः प्रियबन्धोस्तव निष्फलादयः ।

बहुलेऽपि गते निशाकरस्तनुतां दुःखमनङ्ग मोक्षयति ॥ १३ ॥

अवगम्येति ॥ हे अनङ्ग अशरीर । प्रियबन्धोः प्रियसखस्य तव वपुः शरीरं कथीकृतम् अकथा कथा संपद्यमानं कृतं शब्दमात्रावाशिष्टम् अवगम्य ज्ञात्वा निष्फलादयः । उद्दीप्याभावादुद्दीपनैवकल्यामिति भावः । निशाकरः चन्द्रः बहुले कृष्णपक्षे गते अपि तनुतां कार्ष्ण्यं दुःखं यथा तथा कृच्छ्रात् मोक्षयति । वृथा वृद्धिरिति दुःखायिष्यत इत्यर्थः ॥

Notes.—कथीकृतं, 'made the subject-matter of a story' i. e. 'existing now no longer'. It is a chviformation (Pan. 5. 4. 50.). बहुल, 'the dark half of a month'. Cf. 7. 8. बभौ च संपर्कमुपेत्य बाला...बहुलावसाने संशुष्यमाणेव शशाङ्गेखा ॥ निशाकरस्तनुतां दुःखम् अनङ्ग मोक्षयति, 'the moon will give up his thinness only with great difficulty'. The idea is that the moon, being overcome with grief as soon as he comes to know of Kama's death, will cease to wax even in the bright half, thinking that in the absence of his friend Love it is futile to shine in all his beauty.

Trans.—O limbless one, the moon, knowing the life of thee, his dear friend, woven into a story will, feeling his shining vain, give up his thinness only with a heavy heart, even when the dark half of the month is over.

अनुवाद—हे काम, तुम्हारे देह-नारा का समाचार सुन कर अब उदय होने का कोई लाभ न देख कृष्णपक्ष में प्रविष्ट हुआ चाँद भी अपने दुबलेपन को कम्बिता से छोड़ेगा ॥ १३ ॥

हरितारुणचारुबन्धनः कलपुंस्कोकिलशब्दसूचितः ।

वद संप्रति कस्य बाणतां नवचूतप्रसवो गमिष्यति ॥ १४ ॥

हरितेति ॥ (हरितारुणचारुबन्धनः) हरितं चारुणं च । वर्णो वर्णेन इति तत्पुरुषः । हरितारुणं चारु बन्धनं वृन्तं पुङ्खश्च यस्य तथोक्तः । (कलपुंस्कोकिलशब्दसूचितः) , कलेन मधुरेण पुंस्कोकिलशब्देन पुरुषकोकिलनादेन सूचितोऽनुमापितश्च , चूतचर्वणकार्यत्वात्कलशब्दस्येति भावः । नवचूतप्रसवः नवचूतकुसुमं संप्रति कस्य बाणतां शरत्वं गमिष्यति वद । अन्यस्य पुष्पबाणस्याभावादिति भावः ॥

Notes.—हरितारुणचारुबन्धनः, 'whose lovely stems are greenish red'. For anal. see the comm. कलपुंस्कोकिलशब्दसूचितः 'announced by the sweet music of the male cuckoo'. It is well-known how Koils hail the blossoming of the mango trees. बाणतां,—For the new mango blossom as the arrow of Cupid vide supra संमोहनम् 3. 66.

Trans.—Say who will make now the new mango-blossom, with its lovely greenish red stem, and hailed by the sweet music of the male cuckoo, his arrow ?

अनुवाद—अब हरी हरी लाल दण्डी वाला आम का नया पुष्प, जिस की उद्घोषणा नर-कोयल के मधुर शब्द करते हैं कौन बाण बना कर प्रयुक्त करेगा ॥ १४ ॥

अलिपङ्क्तिरनेकशस्त्वया गुणकृत्ये धनुषो नियोजिता ।

विरुतैः करुणस्वनैरियं गुरुशोकापनुरोदितीव माम् ॥ १५ ॥

अलीति ॥ त्वया अनेकशः बहुशः धनुषः कार्मुकस्य गुणकृत्ये मौर्वीकार्यं गुणवत्कर्मणि च नियोजिता अधिकृता इयम् अलिपङ्क्तिः करुणस्वनैः दीनस्वनैः विरुतैः कृजितैः गुरुशोकां दुर्भरदुःखाम् । गुरुस्तु गीष्पतौ श्रेष्ठे गुरो पितरि दुर्भरे । इति शब्दार्णवः । माम् अनुरोदितीव । उपसर्गात्कर्म-कत्वम् । रुदाभिन्त्यः सार्वधातुके इतीडागमः ॥

Notes.—अलिपङ्क्तिः, 'a row of bees'. पङ्क्ति f. seems to mean originally 'a row or collection of five';

then a row generally'. गुणकृत्ये, 'to function as a string'. करुणस्वने: 'in mournful tones'.

Trans.—The bees not unoften employed by thee to function as a string to your bow now sympathise by their hummings in mournful tones with me whose grief is great.

अनुवाद—गिन शहद की मक्खियों की पङ्क्तियों की तुमने अनेक बार अपने धनुष की डोरी बनाई थी वे अब अपनी दीन गुञ्जनाओं से मेरे दुःसह शोक में सहानुभूति प्रकट कर रही हैं ॥ १५ ॥

प्रतिपद्य मनोहरं वपुः पुनरप्यादिश तावदुत्थितः ।

रतिदूतिपदेषु कोकिलां मधुरालापनिसर्गपरिडताम् ॥ १६ ॥

प्रतिपद्येति ॥ तावत्पुनरपि मनोहरं वपुः शरीरं प्रतिपद्य प्राप्य उत्थितः सन् (मधुरालापनिसर्गपरिडतां) । मधुरालापेषु प्रियोक्तिषु निसर्गपरिडता स्वभावप्रगल्भा कोकिलां रतिदूतिपदेषु सुरतदूतीस्थानेषु आदिश आज्ञापय । प्रगल्भानामेव दौत्याधिकार इति भावः । डीबन्तस्यापि दूतीशब्दस्य छन्दोभङ्ग-भयाद्ब्रह्मः । अपि मांषं मषं कुर्याच्छन्दोभङ्गे त्यजेद्विरम् । इति केचित् । उणादयो बहुलम् इति बहुलप्रहणाद् ब्रह्म इति वल्लभः ॥

Notes.—रतिदूतिपदेषु, 'to the post of a messenger in matters of love'. The warbling of a cuckoo creates longing in the lover and the beloved to approach each other for union ; hence a cuckoo is spoken as the messenger of Cupid. दूति,—The final long ई of दूति is shortened here, perhaps for the sake of metre. मधुरालापनिसर्गपरिडताम्, 'naturally versed in sweet discourse'. Koil's sweet persuasion is natural and of a high degree ; therefore, her fitness to be appointed as Love's messenger. निसर्ग, 'nature'.

Trans.—Then rise assuming thy lovely form once more and bid the cuckoo versed from nature in sweet discourse take her charge of a messenger in matters of love.

अनुवाद—हे काम, तुम फिर अपनी मनोहर देह धारण करो और उठो और अपना प्रेम सन्देश (औरों तक) पहुंचाने के लिये स्वभाव से मधुरालाप करने में निपुण कोयल को (फिर) नियुक्त करो ॥ १६ ॥

शिरसा प्रणिपत्य याचितान्यूपगूढानि सवेपथूनि च ।

सुरतानि च तानि ते रहः स्मर संस्मृत्य न शान्तिरस्ति मे । १७॥

शिरसेति ॥ स्मर । शिरसा प्रणिपत्य याचितानि सवेपथूनि सकम्पानि । द्वितोऽथुच् इत्यथुच्प्रत्ययू । सात्त्विकान्तरोपनक्षणेभ्यस्तत् । स्तम्भप्रलय-रोमाशाः स्वेदा वैवर्धयेपथू । अश्रुवैस्वर्धमित्यर्थः सात्त्विकाः परिकीर्तिताः ॥ इति । उपगूढानि अलिङ्गनानि च । नपुंसके भावेक्तः । तानि अनुभूतप्रकाराणि रहः एकान्ते सुरतानि च संस्मृत्य मे शान्तिः न अस्ति । अत्र समानकर्तृकत्वं दुर्घटं समानक्रियापेक्षास्तीति केचित् ॥

Notes.—उपगूढानि, 'embraces' from उप + गूह् 1 U. 'to embrace'. सवेपथूनि, 'attended by tremour'. वेपथु m. 'tremour, trembling' from √वेप् 1 A. 'to tremble'. संस्मृत्य न शान्तिर अस्ति मे,—Correct grammar requires that the subject of संस्मृत्य and अस्ति should be the same, where as we find here that 'I' (understood) is the subject of संस्मृत्य and शान्तिः of अस्ति.

Trans.—As I dwell on the memory of thy embraces importuned by bowing down the head and other amorous sports in secret, peace is denied to me.

अनुवाद—हे काम, जिस समय मैं मुझे सिर से छाती से लगाने के लिये तुम्हें कहती थी और तुम मुझ कांपती हुई को छाती से लगते थे और प्रेम करते थे वह सब कुछ मुझे स्मरण आता है और शान्ति नहीं होती ॥ १७ ॥

रचितं रतिपण्डित त्वया स्वयमङ्गेषु ममेदमार्तिवम् ।

धियते कुसुमप्रसाधनं तव तच्चारु वपुर्न दृश्यते ॥ १८ ॥

रचितमिति ॥ हे रतिपण्डित रतिकुशल त्वया मम अङ्गेषु अवयवेषु स्वयं रचितम् । ऋतुरस्य प्राप्तः आर्तव्यं वासन्तम् । ऋतोरण् इत्यणप्रत्ययः । कुसुमप्रसाधनं पुष्पाभरणम् इदम् धियते अवतिष्ठते । धृञ् अवस्थाने इति धातोस्तौदादिकार्कर्तरे लट् । तथ तत् प्रसाधकं चारु सुन्दरं वपुः तु न दृश्यते ॥

Notes.—आर्तव, adj. from ऋतु (season). The season meant is, of course, the spring. See the comm. कुसुमप्रसाधनं,—Anal. कुसुमम् एव प्रसाधनम् (Charitravardhna). ध्रियते,—from the √ धृ 6. A. supposed by some to be the *passive* form of धृ.

Trans.—O thou versed in matters of love, the decoration of spring flowers made by thee on my limbs stays, but that lovely form of thee does not bless my sight.

अनुवाद—हे रतिकुशल मनोभव, स्वयम् तूने मेरे अङ्गों पर वसन्त-पुष्पों का जो भूषण रचा था वह अब भी विद्यमान है, परन्तु तुम्हारा सुन्दर रूप नहीं दीखता ॥ १८ ॥

विबुधैरसि यस्य दारुणैरसमाप्तं परिकर्मणि स्मृतः ।
तमिमं कुरु दक्षिणेतरं चरणं निर्मितरागमेहि मे ॥ १९ ॥

विबुधैरिति ॥ दारुणैः क्रूरैः । प्राणान्तिके कर्मणि नियोगादिति भावः । विबुधैः देवैः । अनभिज्ञत्वं च ध्वन्यते । यस्य मन्त्रणस्य परिकर्मणि प्रसाधने । परिकर्म प्रसाधनम् इत्यमरः । असमाप्ते सति स्मृतः असि । तमिमं दक्षिणे-तरं वामं मे चरणं निर्मितरागं रचितलाक्षारामं कुरु एहि आगच्छ ॥

Notes.—दारुणैः, 'cruel'. The gods were cruel because they asked Cupid to undertake an enterprise which ended in his death. परिकर्मन्, 'decoration'. दक्षिणेतर, 'left; lit. other than the right'. निर्मितरागम्, 'such that paint is applied to it' qualifies चरणं (foot).

Trans.—Come and apply the (red lac) paint to this my left foot, the decoration of which was incomplete, when thou wast remembered by the cruel gods.

अनुवाद—जिस मेरे चरण का प्रसाधन-किया समाप्त होने से पूर्व ही तुम अति निर्दय देवताओं से स्मरणीय किये गये थे उस मेरे बायें चरण को फिर आकर लाक्षाराम लगाओ ॥ १९ ॥

अहमेत्य पतङ्गवर्त्मना पुनरङ्गाश्रयणो भवामि ते ।

चतुरैः सुरकामिनीजनैः प्रिय यावन्न विलोभ्यसे दिवि ॥ २० ॥

अहमिति ॥ अहं पतङ्गवर्त्मना शलभमार्गेण । अग्निप्रवेशेनेत्यर्थः । पतङ्गः शलभे चामो मार्जारेऽकं शरे खगे । इति वैजयन्ती । एतय आगत्य पुनः ते अङ्ग-
श्रयणो उत्सङ्गवर्तिनी भवामि संप्रत्येव भविष्यामि । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा
इति लट् । हे प्रिय । दिवि स्वर्गे चतुरैः सुरकामिनीजनैः अप्सरोगणैः
यावन्न विलोभ्यसे विलोभयिष्यसे । यावत्पुराणिपातयोर्लट् इति लट् ॥

Notes.—पतङ्गवर्त्मना, 'by the path of a moth'.

As a moth hastens headlong into a blazing fire so will I (says Rati) consume my body on a funeral pyre.
विलोभ्यसे, 'art tempted (to love the celestial nymphs)'.

Trans.—Following the path of a moth I will,
O my dear, before thou art seduced in Heaven by the
clever celestial nymphs (into loving them), sit again
in thy lap.

अनुवाद—हे प्रिय, स्वर्गलोक में चतुर अप्सराओं से ठगे जाने के पूर्व
ही मैं पतंग-मार्ग से ही (अर्थात् आग में जलकर) तुम्हारे पास आऊँगी और तुम्हारी
गोद में बैठूँगी ॥ २० ॥

मदनेन विनाकृता रतिः क्षणमात्रं किञ्च जीवितेति मे ।

वचनीयमिदं व्यवस्थितं रमण त्वामनुयामि यद्यपि ॥ २१ ॥

मदनेनेति ॥ हे रमण । त्वामनुयामि यद्यपि अनुगमिष्याम्येव । वर्तमान-
सामीप्ये वर्तमानवद्वा इति लट् । यद्यपीत्यवधारणे इति केशवः । किंतु रतिः मदनेन
विनाकृता । विद्योजिता सतीत्यर्थः । मुष्पेति समासः । क्षणमात्रं जीविता
किञ्च इति इदं वचनीयं निन्दा मे मम् व्यवस्थितं स्थिरमभूत् ॥

Notes.—विनाकृता, 'separated from, bereft of';
combining विना (without) and √कृ. वचनीयम्, 'reproach'
from √वच्; of. a similar formation (वद्य) from √वद्.
रमण, 'O beloved'; f. रमणी 'a wife'.

Trans.—Though I am following thee, O dear,
this reproach—that Rati bereft of Kama *lived*, if only
for a moment—will stand against my name.

अनुवाद—हे प्राणनाथ, यद्यपि मैं तुम्हारे पीछे आती हूँ, तो भी 'मदन से विरहित रति क्षण भर जीवित रही'—यह निन्दा मेरे सम्बन्ध में स्थिर हो चुकी है ॥ २१ ॥

क्रियतां कथमन्यमण्डनं परलोकांतरितस्य ते मया ।

सममेव गतोऽस्यतर्कितां गतिमङ्गेन च जीवितेन च ॥ २२ ॥

क्रियतामिति ॥ (परलोकांतरितस्य) परलोकेऽन्तरितस्य व्यवहितस्य । मृतस्येत्यर्थः । ते त्व मया अन्यमण्डनं कथं केन प्रकारेण क्रियताम् । क्रियतामित्यत्र कामचारे लोट् बोध्यः । द्रुतदग्धरय ते यथेच्छमण्डनमपि न संभवतीत्यर्थः कुतः । अङ्गेन च जीवितेन च समं सह एव अतर्किताम् अविचारितां गतिं गतेऽस्मि । इह मृतशरीरमपि नास्ति कस्य मण्डनमिति भावः ॥

Notes.—अन्यमण्डनं,—‘प्राणान्तसंस्कारभूषणं’ (Charitra-vardhana). समं, indec. ‘all at once, simultaneously, together. The idea is that Rati could not perform the funeral rites inasmuch as the body of Kama, too, had been reduced to ashes.

Trans.—How can the last adorning of thee, who hast been taken into the other world, be performed by me, since both thy body and soul have all at once been reduced to an unimaginable condition.

अनुवाद—तुम्हारे परलोक गये का मैं किस प्रकार से अन्तिम मण्डन कर सकती हूँ क्योंकि तुम्हारा शरीर और जीवन एक साथ ही अचिन्तनीय बिना-शावस्था की प्राप्त हो गया है ॥ २२ ॥

ऋजुतां नयतः स्मरामि ते शरमुत्सङ्गनिषण्णधन्वनः ।

मधुना सह सस्मितां कथां नयनोपान्तविलोकितं च यत् ॥ २३ ॥

ऋजुतामिति ॥ शरम् ऋजुताम् आर्जवं नयतः (उत्सङ्गनिषण्णधन्वनः) उत्सङ्गे निषण्णमङ्गगतं धनुर्यस्य तस्य । धनुषश्च इत्यनङादेशः । ते त्व मधुना वसन्तेन सह । मधुदैत्ये वसन्ते च चैत्रे च इति विश्वः । सस्मितां कथाम् आलापं तथा यत् नयनोपान्तविलोकितम् अपाङ्गवीक्षणम् । ते इत्यनुषङ्गः । तत् च स्मरामि ॥

Notes.—उत्सङ्गनिषण्णधन्वनः, 'with the bow placed in thy lap'. At the end of a Bahuvr. compound धन्व् becomes धन्वन्. Pan. 5. 4 132.

Trans.—I remember your smiling discourse with Madhu and the sidelong glances (shot in the intervals) when thou wast straightening out thy arrow and thy bow rested on thy lap.

अनुवाद—जिस समय अपनी गोद में धनुष लिये हुए तुम बाण सीधा कर रहे थे और अपने मित्र मधु के साथ मुसकान से बातचीत कर रहे और आँख के कोने से उनकी ओर देख रहे थे, वह समय मुझे याद आता है ॥ २३ ॥

क नु ते हृदयङ्गमाः सखा कुसुमायोजितकार्मुको मधुः ।

न खलुग्रुषा पिनाकिना गमितः सोऽपिः सुहृद्गतां गतिम् ॥२४॥

केति ॥ हृदयं गच्छतीति हृदयङ्गमः हयः । खच्चप्रकरणे गमेः सुप्युपसंख्या-
नम् इति खच्चप्रत्ययः । अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम् इति मुमागमः । ते तव सखा
(कुसुमायोजितकार्मुकः) कुसुमायोजितमारचितं कार्मुकं येन । कार्मुकनिर्माता
मधुः वसन्तः क नु क वा । गत इति शेषः । अथ वा सोऽपि उग्ररुषा तत्रिकोपेण
पिनाकिना ईश्वरेण (सुहृद्गतां) सुहृदा मदनेन गतां प्राप्तां गतिम् । भस्मतामित्यर्थः ।
न गमितः खलु न प्रापितः किम् । जिज्ञासानुनये खलु इत्यमरः ॥

Notes.—हृदयंगमः सखा, 'bosom friend'. For anal. see the comm. Also *vide supra* हृदयंगमाः sl. 2. 16. कुसुमा-
योजितकार्मुकः, 'who fashioned thy bow with flowers (Malli.)'. But आ/युज् (caus.) is used in the sense of 'fixing (arrow etc.) upon'. The meaning of the phrase thus may be 'who fixed flower (-arrows) on thy bow, who fitted thy bow with flowers'. उग्ररुषा, m. instr. sing. goes with पिनाकिना. र्ष् f. (nom. sing. रुद्) 'wrath'. न खलु, 'God forbid! may it not happen!' expresses anxiety and apprehension, and is equivalent to the affirmative expression 'I fear'.

Trans.—O where is thy besom friend Madhu, who fitted the flower (-arrows) on thy bow. I fear that he too is sent upon that (fatal) path taken by his friend by the Pinaka-bearer of dreadful wrath.

अनुवाद—जिस तुम्हारे प्यारे मित्र मधु ने तुम्हारे धनुष में फूल लगाये थे, वह अब कहां चला गया है । कहीं तुम्हारी नाई उसे भी बहुक्रोधपूर्ण शिव जी महाराज ने भस्म तो नहीं कर दिया ? ॥ २४ ॥

अथ तैः परिदेविताक्षरैर्हृदये दिग्धशरैरिवाहतः ।

रतिमभ्युपपत्तुमातुरां मधुरात्मानमदर्शयत्पुरः ॥ २५ ॥

अथेति ॥ अथ तैः परिदेविताक्षरैः विलापवचनैः हृदये दिग्धशरैः विषलिसमुखैः शरैः इव आहतः सन् । विषाक्ते दिग्धलिसकौ इत्यमरः । मधुः वसन्तः आतुराम् आपन्नां रतिमभ्युपपत्तुम् अनुग्रहीतुम् । आश्वासयितुमित्यर्थः । अभ्युपपत्तिरनुग्रहः इत्यमरः । अःत्मानं पुरः अदर्शयत् । आविरभूदित्यर्थः ॥

Notes.—परिदेविताक्षरैः, 'by the syllables of woe'. दिग्ध 'poisoned' from दिह् २ U. 'to smear (with poison).' अभ्युपपत्तिरनुग्रहः means 'to console, to comfort'.

Trans.—Then pierced in his heart by her cries of lamentation as though by poisoned shafts Madhu revealed himself in Rati's presence to console her who was afflicted with grief.

अनुवाद—उस के विलाप-वचनों से हृदय में मानो विष बुझे बाणों से चत हुए मधु ने रति को शान्ति देने के लिये अपने आपको उस के सामने प्रगट किया ॥ २५ ॥

तमवेक्ष्य रुरोद सा भृशं स्तनसंबाधमुरो जघान च ।

स्वजनस्य हि दुःखमग्रतो विवृतद्वारमिवोपजायते ॥ २६ ॥

तमिति ॥ सा रतिः तं मधुम् अवेक्ष्य दृष्ट्वा भृशं रुरोद । स्तनौ संबाध्य स्तनसंबाधम् । परिक्रियमाने च इति णमुल् । उरः जघान तडितवती च । तथाहि । स्वजनस्य अग्रतः दुःखं (विवृतद्वारं) विवृतमपसारितं द्वारं कपटं यस्य तत् इव उपजायते आविर्भवति । उच्छृङ्खलं प्रवर्तत इत्युत्प्रेक्षाभिप्रायः ॥

Notes—स्तनसंवाधम्,—The suffix is णमुल्. According to Pan. 3. 4. 55. परिक्रियमाने च when the object of a verb of oppression is a vital limb we may use the suffix णमुल्. The form as a whole becomes an indec. and modifies the verb of the sentence. विवृतद्वारम्, 'finding an open door'.

Trans.—Seeing him she wept the more bitterly, and smote her bosom and beat her breasts; for grief bursts forth, finding an open door as it were, in the presence of our kinsmen.

अनुवाद—उसे देख रति बहुत रोई । उस ने इतनी द्याती पीटी कि उस के स्तन भी दुखने लगे । सच है कि अपने मनुष्यों ही के आगे दुःख खुले किवाड़ (अर्थात् अप्रतिबद्ध वेग से) बाहर आता है ॥ २६ ॥

इति चैनमुवाचै दुःखिता सुहृदः पश्य वसन्त किं स्थितम् ।
तदिदं कणशो विकीर्यते पवनैर्भस्म कपोतकर्बुरम् ॥ २७ ॥

इतीति ॥ दुःखमस्याः संजातं दुःखिता । संजातदुःखेत्यर्थः । तारकादिवा-
दित् । सा रतिः एनं वसन्तम् इत्युवाच च । चकारः पूर्वोक्तसमुच्चयार्थः । हे
वसन्त पश्य । सुहृदः त्वत्सखस्य किं स्थितं किमुपस्थितम् । तद् इदं कपो-
तकर्बुरं पारावतशबलं कणशः चूर्णीभूतम् । अल्पार्थाच्छब्दप्रत्ययः । भस्म
पवनैः विकीर्यते विकीर्यते । पश्य भस्मीभूतस्ते सुहृदित्यर्थः ॥

Notes—कणशः, 'particle by particle'. कण, 'a small grain a particle'. कपोतकर्बुरम्, 'dove-grey'. कर्बुर, usually means 'variegated or spotted', here 'of warm grey colour'.

Trans.—Stricken with grief she then said to him, "Vasanta, see what is left of thy friend. These his dove-grey ashes are being idly scattered particle by particle by the breezes.

अनुवाद—फिर दुःख से व्याकुल रति ने वसन्त से कहा—हे वसन्त, देखो तुम्हारे प्यारे मित्र का यह क्या बन रहा है ? वायु उस की कबूतर-रङ्गी भस्म को अणु अणु कर बिखेर रहा है ॥ २७ ॥

अयि संप्रति देहि दर्शनं स्मर पर्युत्सुक एष माधवः ।

दयितास्वनवस्थितं नृणां न खलु प्रेम चञ्चलं सुहृज्जने ॥ २८ ॥

अयीति ॥ अयि स्मर संप्रति दर्शनं देहि । एष माधवः वसन्तः पर्युत्सुकः त्वदर्शनात्कथितः । त्वामध्वनादितवतोऽस्य को माधव इत्याशङ्क्याह—
नृणां पुण्याणां दयितासु प्रेम अनवास्थितम् अस्थिरम् । चलमित्यर्थः ।
सुहृज्जने प्रेम तु न चञ्चलं खलु ॥

Notes.—माधवः, the same as मधु. *Vide supra* 3. 23. नृणां 'of men'. The ऋ of the gen. pl. of नृ 'man' is *optionally* lengthened. The other form is नृणाम्. Pan. 6. 4. 6. The idea of the lines is that men are fickle in their love towards women, but not so towards men; therefore appear (says Rati) for the sake of thy friend, if not of me.

Trans.—O Kama bless us with thy auspicious sight; this Madhava is anxious to see thee. The love of men may be inconstant towards women, but it does not change towards friends

अनुवाद—हे काम, अब तो दर्शन दीजिये, यह वसन्त तुम्हें देखने को उत्सुक है । मनुष्यों का प्रेम यद्यपि स्त्रियों के प्रति अस्थिर होता है, परन्तु वह मनुष्यों के प्रति अस्थिर नहीं होता ॥ २८ ॥

ईदृशाः सुहृदः कति न सन्तीत्याशङ्क्य न कोऽपित्याह—

अमुना ननु पार्श्ववर्तिना जगदाज्ञां ससुरासुरं तव ।

विसतन्तुगुणस्य कारितं धनुषः पेलवपुष्पपत्रिणः ॥ २९ ॥

अमुनेति ॥ ननु मदन । पार्श्ववर्तिना सहचरेण अमुना वसन्तेन ससुरा-
सुरं सुरासुरसहितं जगत् विसतन्तुगुणस्य मृणालसूत्रमौर्वीकस्य (पेलवपुष्प-
पत्रिणः) पेलवानि कोमलानि पुष्पाण्येव पत्रिणो बाणा यस्य तस्य तव धनुषः
आज्ञां कारितम् । जगदाज्ञाकारित्यर्थः । हृकोरन्यतरस्याम् इति जगतः कर्मत्वम् ॥

Notes.—पार्श्ववर्तिन्, 'comrade, friend, assistant'. Literally it means 'he who stands by the side of one'.
असुर,—This word has a strange history. It is used in

the Rigveda in a good sense meaning 'the highest spirit', or when adj. 'divine, spiritual'. In later language सुर takes the place of it, since असुर has come to be used in a bad sense. सुर is, from the standpoint of language, a back-formation from असुर, which means 'a demon'. In the Zend-Avesta, too, *ahura* (Sans. *asura*) means 'a demon', and on this basis some argue that the word *sura* was coined, when the original word was used in a bad sense by the Iranians. Fanciful derivations need not blind us to the fact that of the two words *asura* is the older. पेलवपुष्पपत्रिणः, 'the arrows (पत्रिन्) of which are delicate (पेलव) flowers'.

Trans.—By him, thy comrade, the entire universe including gods and demons was made to own the dominion of thy bow strung with lotus-fibre and fitted with sort blossom-arrows.

अनुवाद—हे मदन, इस तुम्हारे साथी ने सारे सुरासुर जगत से, जिस तुम्हारे धनुष की डोरी में का तार और बाण कोमल पुष्प हैं, उस की आकाश मनवाई है ॥ २६ ॥

गत एव न ते निवर्तते स सखा दीप इवानिलाहतः ।

अहमस्य दशैव पश्य मामविषह्यव्यसनेन धूमिताम् ॥ ३० ॥

गत इति ॥ स ते सखा अनिलाहतः वायुतडिताः दीपः इव गत एव न निवर्तते । अहमस्य दीपायमानस्य दशा वर्तिः इव । तिष्ठामीति शेषः । दशा वर्तीवस्थायां वज्रान्ते द्युर्दशा अपि । इति विश्वः । कुतः । अविषह्यव्यसनेन सोढुमशक्यदुःखप्रकर्षेण धूमितां संजातधूमां मां पश्य । धूमवत्त्वान्नदीपदशासाम्भ्यं धूमश्च व्यसनमेवेत्यर्थः । वर्तिरपि दीपे नष्टे धूमिता भवति ॥

Notes.—गत एव, 'gone (never to return), departed for good'. दशा, 'wick'. Rati compares herself to the wick of a candle which is extinguished by the cruel blast and leaves the wick wrapt in smoke and gloom. धूमिता, 'steeped in smoke'. Anal. जैसे जल से धूम निकलती है

Trans.—Gone is that associate of thine, gone never to return like a candle snuffed out by a blast. I am its wick as it were; see me steeped in the smoke of intolerable anguish.

अनुवाद—वायु से बुझाये गये दीप की नाई तुम्हारा मित्र इस संसार से चल दिया है और अब लौटने का नहीं । मैं उस दीप की बत्ती हूँ, और तुम देखते हो कि मैं असह्य दुःख रूपी धूप से (चारों ओर) घिरी हुई हूँ ॥ ३० ॥

विधिना कृतपर्ववैशसं ननु मां कामवधे विमुञ्चता ।

अनपायिनि संश्रयद्रुमे गजभग्ने पतनाय वल्लरी ॥ ३१ ॥

विधिनेति ॥ ननु वसन्त कामवधे मदनवधे मां विमुञ्चता वक्ष्यता । अमारयतेत्यर्थः । विधिना दैवेन । विशसति हिनस्तीति विशसो घातुकः । पचाद्यच् । विशसस्य कर्म वैशसम् । युवादिवाद्दणप्रत्ययः । अर्धवैशसम् अर्धवधः कृतम् । अर्धो वा एष आत्मनो यत्पत्नी इति श्रुते । पत्युः स्वस्य चाश्रयाश्रयीभूतयोरकपदार्थत्वाभिप्रायेणाधोक्तिः । तथा चैकदेशवदे देशान्तरस्यापि वधनियमनान्मामपि मिथिरण्णैव हतवानिति तत्पर्यम् । एतदेवापवादयति — अनपायिनि अनपायित्वेन विश्वस्ते संश्रयद्रुमे आश्रयवृक्षे गजभग्ने सति वल्लरी लता पतनाय भवतीति शेषः । पतितुमेव सालमित्यर्थः । तुमर्थाच्च भाववचनात् इति चतुर्थी ॥

Notes.—अर्धवैशसं, 'half the butchery'. वि ✓ शस् means 'to slaughter, to butcher', and वैशस 'business of a butcher (विशस)'. See the comm. Rati means to say that since she as Kama's wife formed half of the whole, Fate in killing her husband has done only half the butchery. The idea is that it would have been a comfort to Rati to have met her death simultaneously with her lord. अनपायिन्, 'imperishable, sturdy, firm'.

Trans.—In slaying Kama while I am left, Fate did but half the work of massacre. When the sturdy tree that forms the prop is uprooted, the creeper must fall.

अनुवाद—मदन-हत्या में मुझे छोड़ते समय विधि ने आधा ही हनन किया है । हाथी से सबल आश्रयवृक्ष के तोड़े जाने पर बेल के लिये सिपाय भूमि पर गिरने के और कौनसा चारा है ॥ ३१ ॥

तदिदं क्रियतामनन्तरं भवता बन्धुजनप्रयोजनम् ।

विधुरां ज्वलनातिसर्जनाच्च ननु मां प्रापय पत्युरन्तिकम् ॥ ३२ ॥

तदिति ॥ तत् तस्मात्कारणादुक्तप्रकारेण । अन्यथापि मरणस्यावश्यभावादि-
त्यर्थः । अनन्तरं भवता इदं वक्ष्यमाणं बन्धुजनप्रयोजनं बन्धुकृत्यं क्रिय-
ताम् । प्रार्थनायां लोट् । तदेवोपदिशति — ननु वसन्त । विधुरां विवशां मां
ज्वलनातिसर्जनाद् अग्निदानात् पत्युः अन्तिकं प्रापय । अग्निप्रवेशनं
कारयेत्यर्थः ॥

Notes.—विधुरां, here means 'pining from separation from my husband'. अति ✓ सृज् means 'to offer, to consign'.

Trans.—Then let this service of a kinsman, who follows next, be rendered by thee and send me, who am pining from separation, to my husband by offering me to the flames.

अनुवाद—हे मधो, पति-पत्नि के पीछे बन्धुजन ही आगे आता है ।
इसलिए तुम बन्धुजन सम्बन्धी कर्तव्य करो और मुझ आश्रयहीन को अग्नि में
डालकर मेरे पति के पास पहुंचाओ ॥ ३२ ॥

कर्तव्यश्चायमर्थः स्त्रीणामित्याह—

शशिना सह याति कौमुदी सह मेघेन तडित्प्रलीयते ।

प्रमदाः पतिवर्त्मगा इति प्रतिपन्नं हि विचेतनैरपि ॥ ३३ ॥

शशिनेति ॥ कौमुदी चान्निका शशिना सह याति । शशिन्यस्तमिते
स्वयं नश्यतीत्यर्थः । तडित् सौदामनी मेघेन सह प्रलीयते प्रणश्यति । कर्तैरि-
लट् । प्रमदाः स्त्रियः पतिवर्त्म गच्छन्तीति पतिवर्त्मगाः पतिमार्गानुगामिन्यः इति
एतत् विचेतनैः अल्प चेतनैः अपि । अविवेकिभिरपीत्यर्थः । नाथस्तु पृथग्जनैरिति
पमदः । प्रतिपन्नं ज्ञातं हि । अलवणा यवागूः अनुदरा कन्या इतिवदल्पत्वाभिप्रायेण
विचेतनैरपीति निर्देशः । पतिवर्त्मगा इत्यत्र स्मृतिः—आर्ताते मुदिते हृष्टा प्रोषिते मलिना
कृशा । मृते म्रियेत या पत्यौ सा स्त्री होया पतिव्रता ॥ इति ॥

Notes.—कौमुदी, 'the moonshine'. Griffith while translating the first part of the verse :—

Call it not vain the mourning—Lotus dies,
When the bright moon, her lover quits the skies;
seems to have understood that कौमुदी which must doubtless be referred to कुमुद 'a night-lotus' means at least here, if nowhere else, a lotus. But it seems to me that the second part of the first line supports Malli's interpretation. Moreover, विचेतनैः would be significant if plant life is not meant.

Trans.—The moonshine disappears with the moon and lightning vanishes with the cloud: thus even lifeless nature accepts the decree that women must go the way of their lords.

अनुवाद—चांद के साथ चांदनी लुप्त हो जाती है, मेघ के सङ्ग बिजुली नष्ट हो जाती है, इस प्रकार कि "नारियां पति-मार्ग का अनुसरण करती हैं" -यह जड़ पदार्थों ने भी स्वीकार किया है ॥ ३३ ॥

अमुनेव कषायितस्तनी सुभगेन प्रियगात्रभस्मना ।

नवपल्लवसंस्तरे यथा रचयिष्यामि तनुं विभावसौ ॥ ३४ ॥

अमुनेति ॥ अमुना पुरोवर्तिना सुभगेन शोभनेन प्रियगात्रभस्मना एव । एवकारो मण्डनान्तरनिवृत्त्यर्थः । कषायितस्तनी रञ्जितस्तनी । रागे कषाये कषायोऽस्त्री निर्यासे सीरमे रसे । इति वैजयन्ती । नवपल्लवसंस्तरे यथा नव-पल्लवतल्पे इव विभावसौ बहौ तनुं शरीरं रचयिष्यामि । निधास्यामीत्यर्थः ॥

Notes.—कषायिता, 'coloured dark-red'. नवपल्लव-संस्तरे, 'a bed of fresh buds'. विभावसुः, 'fire'. Anal. विभा (lustre) वसु (wealth) यस्य सः विभावसुः cf. Raghu. 8. 57.

Trans.—Having stained my breasts with the lovely ashes of the limbs of my beloved; I will lay my body on the flames as though on a bed of fresh budding flowers.

अनुवाद—यह सामने पड़ी प्यारे पति की शुभ भस्म ही केवल मैं अपने अङ्गों पर मलकर फूलों की बेग की भाई अग्नि में मैं बैठ जाऊँगी ॥ ३४ ॥

कुसुमास्तरणे सहायतां बहुशः सौम्य गतस्त्वभावयोः ।

कुरु संप्रति तावदाशु मे प्रणिपाताञ्जलियाचितश्चिताम् ॥३५॥

कुसुमेति ॥ हे सौम्य साधो । त्वम् आभावयोः रतिपञ्चबाणयोः बहुशः बहुवारं कुसुमास्तरणे पुष्पशयने सहायतां गतः । संप्रति (प्रणिपाताञ्जलियाचितः) प्रणिपाताञ्जलिना याचितः अञ्जलिपूर्वकं प्रार्थितः सन्नित्यर्थः । आशु तावत् मे चितां काष्ठवयं कुरु कुरुष्व । यथेह तथामुत्रोपकर्तव्यं मित्रेणेत्यर्थः ॥

Notes.—कुसुमास्तरणे, 'in a bed of blossoms'.

√स्तृ 'to cover, to spread over' 9 P. preceded by the preps. आ, वि, प्र, and सम् gives us आस्तरः आस्तरणं विष्टरः प्रस्तरः प्रस्तरणं and सस्तरः all meaning 'a bed'. Our own Punj. बिस्तरा is derived from this root. सहायता, 'the condition of a helper (सहाय)'. सौम्य,—is derived from सोम 'the moon' and means 'moon-like, auspicious, gentle, dear (voc.)'. आशु, indec. 'instantly, soon'.

Trans.—O dear, thou hast often been our helper in (the making of) our flowery bed; and now, importuned with folded hands and bowed head, instantly prepare for me a funeral pyre.

अनुवाद—ऐसा कर चुकने के पश्चात् एक ही जलाञ्जलि हम दोनों के निमित्त छोड़ना । उस जल को तुम्हारा मित्र काम पर नोक में भरे साथ बिना विभाग किये पीयेगा ॥ ३५ ॥

तदनु ज्वलनं मदपितं त्वरयेदक्षिणवातबीजनैः ।

विदितं खलु ते यथा स्मरः क्षणमप्युत्सहते न मा विना ॥ ३६ ॥

तदन्विति ॥ तत् चित्ताकरणम् अनु अनन्तरं मध्यपितं मदपितं ज्वलनम् अग्निं दक्षिणवातबीजनैः मलयमाहतसंचारणैः त्वरयेः । त्वरितं ज्वलनेत्यर्थः त्वरहेतुमाह—ते तव विदितं खलु । मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च इति वर्तमाने कः । तस्मात्कर्तारि षष्ठी । यथा येन प्रकारेण स्मरः मां विना क्षणम् अपि न उत्सहते न हृष्यति । तथा त्वया हातमेवेत्यर्थः ॥

Notes.—त्वरयेः, poten. 2 nd.sing. from the caus. of स्वर । A. 'to make haste'. दक्षिणवात, 'the southern

breeze'. The sweet southern breeze coming from the Malaya hills was very much liked by Kama. No wonder, then, that Rati, too should like that.

Trans.—And then make the flame which envelops me burn more vigorously by fanning the southern breezes; for thou knowest well that Kama cannot bear to pass even a moment without me.

अनुवाद—उस के पीछे मेरी आग को दक्षिण वायु चलकर दीप्त करना । तुम्हें विदित ही है कि क्षण भर भी काम का मेरे बिना जीना सम्भव नहीं ॥ ३६ ॥

इति चापि विधाय दीयतां सलिलस्याञ्जलिरेक एव नौ ।

अविभज्य परत्र तं मया सहितः पास्यति ते स बान्धवः ॥ ३७ ॥

इति ॥ अपि च इति एवं विधाय कृत्वा नौ आवागम्यम् एक एव सलिलस्याञ्जलिः दीयताम् । तमञ्जलिं स ते बान्धवः सखा स्मरः परत्र परलोके मया सहितः अविभज्य पास्यति ॥

Notes.—अविभज्य, 'without dividing it'. Mark the intensity of Rati's love. परत्र, indec. 'in the other world'.

Trans.—Moreover, that done, offer only a *single* handful of water for us *both*; without dividing, jointly with me, will Kama, thy friend, drink that in the other world.

अनुवाद—ऐसा कर चुकने के पश्चात् एक ही जज्ञांजलि हम दोनों के निमित्त छोड़ना । तुम्हारा मित्र काम वह जल मेरे साथ परलोक में बिना विभाग किये पीएगा ॥ ३७ ॥

परलोकविधौ च माधव स्मरमुद्दिश्य विलोळपल्लवाः ।

निवपेः सहकारमञ्जरीः प्रियचूतप्रसवो हि ते सखा ॥ ३८ ॥

परलोकेति ॥ किं च । माधव वसन्त । परलोकविधौ पिएडोदकादिकर्मणि स्मरम् उद्दिश्य (विलोळपल्लवाः) विलोळाः पल्लवाः यासु ताः सहकार-मञ्जरीः चूतपल्लवाः निवपेः देहि । हि यस्मात्कारणात् ते सखा स्मरः (प्रियचूतप्रसवः) प्रियाः चूतप्रसवा यस्य स तथोक्तः ॥

Notes.—परलोकविधौ, 'in the rites relating to the soul which has departed to the other world, funeral rites'. "और्विदेहिके" (Charitravardhana). नि/वप् 1 U. 'to offer to the dead'.

Trans.—And in the rites relating the departed soul offer the sweet mango-sprays in the name of Kama for thy friend loved the mango-blossom dearly.

अनुवाद—और पिण्डोदकादि क्रिया करते समय काम के सम्बन्ध में हिल रही पत्तियों वाला आम का मौर देना क्योंकि तुम्हारा मित्र आम के मौर का बहुत प्यारा था ॥ ३८ ॥

इति देहविमुक्तये स्थितां रतिमाकाशभवा सरस्वती ।

शफरीं हृदशोषविक्लवां प्रथमा वृष्टिरिवान्वकम्पयत् ॥ ३९ ॥

इतीति ॥ इति (देहविमुक्तये) देहस्य विमुक्तये शरीरस्य विसर्गाय स्थिताम् । कृतनिश्चयामिति यावत् । रतिम् आकाशभवा सरस्वती अशरीरा वाक् [हृदशोषविक्लवां] हृदस्य जलाधारस्य शोषेण विक्लवां शफरीं प्रोक्षीम् । प्रोक्षी तु शफरी द्वयोः इत्यमरः । प्रथमा वृष्टिः वर्षम् इव अन्वकम्पयत् अनुकम्पितवती । सद्यमुवाचेत्यर्थः । कृपा दयानुकम्पा स्यात् इत्यमरः ॥

Notes.—शफरीं,—A शफर is described as a small glittering fish; 'a kind of carp'. Cf. Megh. 1. 40. तस्मादस्याः कुमुदविशदान्यर्हसि त्वं न धैर्यान्मोषीकर्तुं चटुलशफरोद्भूतनप्रेक्षितानि हृदशोष-विक्लवां, 'despairing at the drying up of the lake'. The simile is very beautiful. The idea is that the heavenly speech came to the afflicted Rati to comfort her in her distress in the same way as the first shower of rain comes to the despairing fish when the lake goes dry.

Trans.—A voice from heaven showed compassion on her who stood thus at the point of giving up her body as the first shower does on the little carp despairing when the lake goes dry.

अनुवाद—जिस समय रति इस प्रकार शरीर छोड़ने का निश्चय किये खड़ी थी उस समय उस पर आकाशवाणी ने तालाब सूख जाने से व्याकुल हुई शफरी मछली पर वर्षा की नाई कृपा की ॥ ३६ ॥

कुसुमायुधपति दुर्लभस्तव भर्ता न चिराद्भविष्यति ।

शृणु येन स कर्मणा गतः शलभत्वं हरलोचनार्चिषि ॥ ४० ॥

कुसुमेति ॥ हे कुसुमायुधपतिन स्ते । तव भर्ता चिरात् चिरं दुर्लभः न भविष्यति । किं त्वचिरमेव मुलभो भविष्यतीत्यर्थः । शृणु । तत्कमेति शेषः । येन कर्मणा स ते भर्ता (हरलोचनार्चिषि) हरलोचनस्यार्चिर्ज्वाला । ज्वाला-भासो न पुंस्यर्चिः इत्यमरः । तस्मिन् शलभत्वं गतः । समौ पतङ्गशलभौ इत्यमरः ॥

Notes.—चिराद्, indec., 'long (adv.), for a long time'. It is to be noted that the *singular* form of चिर in any of the *oblique* cases may be used as an adv. meaning 'for a long time, after a long time, long since etc'. शलभत्वं गतः, 'died the death of a moth'. Vide *supra* 3. 64. पतङ्गवद् बहुमुखं विविलुः.

Tarns.—O wife of Love ! thy husband will not be lost to thee for long ; now listen how he perished like a moth in the fire coming from Siva's eye.

अनुवाद—हे स्ते, तेरा पति बहुत चिरकाल के लिये तुम्हें अप्राप्य नहीं होगा जिस कर्म द्वारा वह पतङ्ग की भांति शिव जी महाराज के नेत्रों से निकली हुई आग में भस्म हुआ उस कर्म का वृत्तान्त सुन ॥ ४० ॥

तदेव कर्मोपाचष्टे—

अभिलाषमुदीरितेन्द्रियः स्वसुतायामकरोत्प्रजापतिः ।

अथ तेन निगृह्य विक्रियामभिशप्तः फलमेतदन्वभूत् ॥ ४१ ॥

अभिलाषमिति ॥ उदीरितेन्द्रियः । प्रेरितेन्द्रियः । स्मरेणेति शेषः । प्रजापतिः ब्रह्मा स्वसुतायां सरस्वत्याम् अभिलाषम् अनुरागम् अकरोत् । अथ तेन प्रजापतिना विक्रियाम् इन्द्रियविकारं निगृह्य निरुध्य अभिशप्तः सन् । एतत्फलं दाहात्मकं स्वकर्मफलम् अन्वभूत् ॥

Notes.—उदीरितेन्द्रियः, 'whose senses were excited (i. e. by Love)'. स्व-सुतायाम् अभिलाषम् अकरोत्, 'felt

impure desire for her daughter'. The allusion is to the story given with slight variation in details in the Puranas that Brahma once felt unholy desire for his daughter Sandhya, (also called Saraswati) forgetting that she was his own child. But this conduct of his was condemned by the sages and Siva. Then, however, in order to cover his sin he cursed Kama, the author of his shame. Sometimes we are told that this creation is the result of his illicit connection with his daughter Saraswati. In the verse, however, Kalidasa takes a modest position when he says तेन निगृह्य विक्रियाम्. अन्वभूत्, 'experienced'; aor. 3rd per. sing. from अनु+भू 'to experience, to suffer'.

Trans.—The lord of creation, whose senses were excited (by Kama) felt impure desire for his own daughter and cursed by him, who had curbed his agitated mind, Kama has thus come to experience the effects (of the curse).

अनुवाद—काम से उत्तेजित इन्द्रियों वाले ब्रह्मा ने अपनी पुत्री के प्रति अनुराग अनुभव किया । तब प्रजापति ने इन्द्रिय-विकार रोक काम को शाप दिया जिसका फल अब उसने अनुभव किया है ॥ ४१ ॥

शापावधिरपि तेनैवोक्त इत्याह श्लोकद्वयेन—

परिणेष्यति पार्वतीं यदा तपसा तत्प्रवर्णीकृतो हरः ।

उपलब्धसुखस्तदा स्मरं वपुषा स्वेन नियोजयिष्यति ॥ ४२ ॥

इति चाह स धर्मयाचितः स्मरशापावधिदां सरस्वतीम् ।

अशनेरमृतस्य चोभयार्थशिनश्चाम्बुधराश्च योनयः ॥ ४३ ॥

परिणेष्यतीति ॥ इतीति च । (धर्मयाचितः) धर्मं धर्माख्यप्रजापतिना याचितः प्रार्थितः सः ब्रह्मा भगवान् तपसा कारणेन (तत्प्रवर्णीकृतः) तस्यां पार्वत्या प्रवर्णीकृतोऽभिमुखीकृतः हरः शिवः यदा पार्वतीं परिणेष्यति उद्वक्ष्यति । तदा उपलब्धसुखः प्राप्तानन्दः सन् । स्मरं कामं स्वेन वपुषा नियोजयिष्यति ।

सङ्गमाधियति । इति एवं । (स्मरशापावधिदां) स्मरशापस्यावधिदामवसान-
दायिनीं सरस्वतीं वाचं च आह । एवं शापावधिमप्युक्तवानित्यर्थः । ननु तथा कुदस्य
कथमिदं शान्तिरिति आह—वशिनः भित्तिन्द्रियाः च अम्बुधराः च अशनेः
अमृतस्य च इति उभयोः योनयः प्रभवाः । वशिपक्षेऽशन्यमृतशब्दौ क्रोपप्रसाद-
परा । अन्यत्र वैद्युताग्न्युदकपरौ । युग्मकम् ॥

Notes.—परि✓नी, 1 U. 'to lead or carry round (fire); to marry'. तत्प्रवर्णीकृतः, 'made to incline towards her (Parvati)'. प्रवण means 'prone, inclined or attached to'. (Sl. 42.) धर्म,—was one of the mind-begotten sons created by Brahma and was the father of Kama through his wife Sradha, a daughter of Daksa. He is described as the embodiment of justice or virtue and is entrusted by Brahma to keep the created world in order. सरस्वती f. 'speech, words' as in sl. 39. *supra*. अशनेरमृतस्य च योनयः, 'are the source of the thunder-bolts and showers of rain'. The meaning of the second line is that just as clouds now hurl the thunderbolt and send sweet showers of rain, so the self-restrained too are the fountain of both wrath and grace. If Brahma cursed Kama, he also made a pronouncement giving the limit of his curse (स्मरशापावधिवाम्). Cf. Kumar. 7. 92. देवा...शापावसाने प्रतिपन्नमूर्ते रय्याचिरे पञ्चशरस्य सेवाम् ।

Trans.—"When Siva melting towards her because of her penance will espouse Parvati, then in recompense for the bliss he would enjoy he will re-unite Kama with his body"—such were the words, setting the limit to Kama's curse, which he (Brahma) uttered when implored by Dharma (in behalf of Love); indeed, the holy souls and the clouds are the well-head alike of thunderbolts and sweet showers.

अनुवाद—जब पार्वती से प्रसन्न हुए शिव जी महाराज उस के साथ विवाह कर लेगे तो वे विवाह-सुख अनुभव कर स्वयम् ही काम को उस की देह देदेंगे ॥ ४२ ॥

अनुवाद—इस प्रकार इन शब्दों में धर्म से साविनय याचना किये गये भगवान् ब्रह्मा ने काम के सम्बन्ध में शाप की अवधि कही । जैसे मेघ अमृत (जल) और विजुली दोनों का उत्पत्ति स्थान है ऐसे ही जितेन्द्रिय क्रोध और प्रसन्नता दोनों का निकास स्थान है ॥ ४३ ॥

तदिदं परिरक्ष शोभने भवितव्यप्रियसङ्गमं वपुः ।

रविपीतजला तपात्यये पुनरोधेन हि युज्यते नदी ॥ ४४ ॥

तदिति ॥ हे शोभने तत् तस्मात्कारणात् (भवितव्यप्रियसङ्गमं) भवितव्यो भविष्यन्प्रियसङ्गमो यस्य तत्तथोक्तम् इदं वपुः परिरक्ष । तथा हि रविपीतजला नदी तपात्यये प्रावृषि । प्रावृट् तपात्यये इति हलायुधः । पुनः ओधेन प्रवाहेण युज्यते सङ्गच्छते हि ॥

Notes.—भवितव्यप्रियसङ्गमं, 'the reunion of which is to be with the beloved'. तपात्ययः, 'the end of the summer season i. e. the rainy season'. ओघः, 'the current'.

Trans.—So, fair lady, preserve this body of thine, whose reunion with thy beloved must take place; for the stream whose water is dried up by (the heat of) the sun is reunited with its current in the rainy season.

अनुवाद—हे सुन्दरि, जिस तेरे शरीर का तेरे पति के साथ समागम होता है उस की रक्षा कर, क्योंकि सूर्य की धूप में सूख गये जल वाली नदी वर्षा-ऋतु में फिर अपने प्रवाह से मिल जाती है ॥ ४४ ॥

इत्थं रतेः किमपि भूतमदृश्यरूपं

मन्दीचकार मरणव्यवसायबुद्धिम् ।

तत्प्रत्ययाच्च कुसुमायुधबन्धुरेना-

माश्लासयत्सुचरितार्थपदैर्बचोभिः ॥ ४५ ॥

इत्थमिति ॥ इत्थम् अनेन प्रकारेण अदृश्यरूपं किमपि भूतं कश्चित्प्रणी । युक्तो ज्ञप्तादावृते भूतं प्राययतीति समे त्रिषु । इत्थमरः रतेः मदनदाराणां मरण-

व्यवसायबुद्धिं मरणयोगबुद्धिं मन्दीचकार । निवारयामासेत्यर्थः । मूढात्मा-
पटुनिर्भाष्या मन्दाः इत्यमरः । अथ कुसुमायुधबन्धुः वसन्तः च तत्प्रत्ययात्
तस्मिन्भूते विश्वासात् । प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानाविश्वासहेतुषु । इत्यमरः । एतां
रतिं (सुचरितार्थपदैः) सुष्ठु चरितार्थानि पदानि येषां तैः वचोभिः वाक्यैः
आश्वासयत् । सर्वथा ते देवताप्रसादादिप्रयसङ्गमो भविष्यतीत्यादिवचनैरस्या
दुःखमपाचकारेत्यर्थः ॥

Notes.—भूतम् अदृश्यरूपं, 'spirit of invisible form',
refers to the mysterious being who spoke sl. 40-44 in
his celestial voice. ✓मन्दीकृ, 'to slacken, to weaken.'
(chvi.). मरणव्यवसायबुद्धिम्, 'her idea—her resolution
to die'. व्यवसाय, 'resolution, determination from व्यव
✓सो 4 P. 'to determine'. सुचरितार्थपदैः, 'the words
of which were successful.' Anal. सुचरितार्थानि (अनुष्ठेयत्वेन
कृतार्थानि) पदानि येषु (Charitravardhana).

Trans.—Thus that mysterious being of invisible
form discouraged Rati's idea, her determination to
immolate herself, and the kinsman of the flower-
weaponed god, believing in (the words of) the spirit,
comforted her with a discourse of successful wording.

अनुवाद—इस प्रकार आकाश से किसी अदृश्य प्राणी ने अग्नि में
जल मरने परं तुली हुई रति को रोक दिया और उस अदृश्य प्राणी के वचनों में
विश्वास करते हुए काम के मित्र वसन्त ने मीठे २ वचनों से उस का मन शान्त
किया ॥ ४५ ॥

अथ मदनबधूरुपप्लवान्तं

व्यसनकृशा परिपाक्यांबभूव ।

अग्निं इव दिवातनस्य केखा

किरणपरिक्षयधूसरा मदोषम् ॥ ४६ ॥

अथेति ॥ अथ अनन्तरं (व्यसनकृशा) व्यसनेन दुःलेन कृशा मदनबधूः
रतिः उपप्लवान्तं विपद्बधि (किरणपरिक्षयधूसरा) किरणपरिक्षयेण
धूसरा मलिना दिवातनस्य दिनमवस्य । सावंचिरम्—इत्यादिना व्यप्रत्ययः ।

शशिनः चन्द्रस्य खेला प्रदोषं रात्रिम् इव परिपालयांबभूव प्रतीचांचके ।
पुष्पितामावृतम् । अयुनि नयुगरेफतो यकारो युनि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताम्रा ।
इति लक्षणात् ॥

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया

संजीवनीसमाख्यया व्याख्यया समेतः श्री कालिदासकृतौ

कुमारसंभवे महाकाव्ये रतिविलापः नाम चतुर्थः सर्गः ।

Notes.—उपस्रवान्तं , ' the end of her woe '. दिवातन, adj. ' belonging to the day ' from the indec. दिवा. Pan. 4. 3. 23. किरणपरिक्षयधूसरा , ' faintly luminous through loss of rays ' corresponds to व्यसनकृशा ' emaciated through grief '.

Trans.—Then the wife of Kama , emaciated through grief , awaited the end of her woe, as the digit of the moon, faintly luminous through loss of beams by day, awaits the sundown.

अनुवाद—उस समय से संताप के कारण सूख गयी रति दुःख की समाप्ति की प्रतीक्षा करने लगी जिस प्रकार दिन में किरणों के क्षीण होगाने से पीली हुई २ चांद की लेखा सायंकाल की प्रतीक्षा करती है ॥ ४६ ॥

पञ्चमः सर्गः

तथा सपक्षं दहता मनोभवं

पिनाकिना भग्नमनोरथा सती ।

निनिन्द रूपं हृदयेन पार्वती

प्रियेषु सौभाग्यफला हि चारुता ॥ १ ॥

तथेति ॥ पर्वतस्यापत्यं स्त्री पार्वती तथा तेन प्रकारेण अक्षुण्णः समीपे समक्षं पुरतः । अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धि-इत्यादिनाव्ययीभावः । मनोभवं मन्मथं दहता भस्मीकुर्वता पिनाकिना ईश्वरेण (भग्नमनोरथा) भग्नः खण्डितो मनोरथः अभिलाषो यस्याः सा तथोक्ता सती हृदयेन मनसा रूपं सौन्दर्यं निनिन्द । विद् मे रूपं यद्वरमनोहरणाय नालमिति गर्हितवर्तत्यर्थः । युक्तं चैतदित्याह-तथा हि । चारुता सौन्दर्यं प्रियेषु पतिषु विषये (सौभाग्यफला) सौभाग्यं प्रियवाङ्मन्यं फलं यस्याः सा तथोक्ता । सौन्दर्यस्य तदेव फलं यद्वर्तुसौभाग्यं लभ्यते । नो चेद्विफलं तदिति भावः । अस्मिन्सर्गे वंशस्थं वृत्तम-जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ इति लक्षणात् ॥

Notes --प्रियेषु सौभाग्यफला हि चारुता, 'loveliness has for its recompense the being blessed (of women) by their lovers'. The idea is that if all the charms of a woman fail to secure her a suitable husband, they are utterly useless. Parvati's entire wealth of beauty could not attract the mind of Siva, on whom she had set her heart; so she cursed her charms. सौभाग्यफला,-- Anal. सौभाग्यमेव फलं यस्याः सा (चारुता).

Trans.--Her hopes dashed by the Trident-holder consuming the mind-born god in that manner before her eyes, Parvati cursed her charms from (the very bottom of) her heart ; for the recompense of beauty is the being blessed (of women) by their lovers.

अनुवाद--उस की आंखों के सामने उक्त प्रकार शिव जी महाराज के काम के भस्म करने से आशाहीन हुई पार्वती अपने सौन्दर्य को हृदय से कोसने लगी क्योंकि पतियों के विषय में सौभाग्यवती होना ही स्त्रियों के लिये सौन्दर्य का फल है ॥ १ ॥

इयेष सा कर्तुमवन्ध्यरूपतां
समाधिमास्थाय तपोभिरात्मनः ।

अवाप्यते वा कथमन्यथा द्वयं
तथाविधं प्रेम पतिश्च तादृशः ॥ २ ॥

इयेषेति ॥ सा पार्वती समाधिम् एकाग्रताम् आस्थाय अवलम्ब्य तपोभिः वक्ष्यमाणानियमैः करणभूतैः आत्मनः स्वस्य अवन्ध्यरूपतां सफल-सौन्दर्यं कर्तुम् इयेष इच्छति स्म । तपसा शिवं वशीकर्तुमुद्युक्तेत्यर्थः । अन्यथा ततोऽन्यप्रकारेण कथं वा तत् द्वयम् अवाप्यते । किं तद् द्वयम् । तथाभूता विधा प्रकारो यस्य तत् तथाविधं प्रेम जेहः । येनार्धाङ्गहरा हरस्य भवेदिति भावः । तादृशः पतिश्च । यो मृत्युञ्जय इति भावः । द्वयेमेव खलु स्त्रीणामपेक्षितं । यद्भर्तृवाङ्मन्यं जीवद्भर्तृकत्वं चेति । तच्च तपश्चैकसाध्यमिति निश्चिकथित्यर्थः । अत्र मनुः—यद्भर्तुं यद्गुरां यद्गौ यच्च दुस्तरम् । तत्सर्वं तपसा प्राप्यं तपो हि दुरतिक्रमम् ॥ इति ॥

Notes.—इयेष, perf. 3rd per. sing. from इष्. अवन्ध्यरूपतां,—Anal. अवन्ध्यं तद्रूपं चेति अवन्ध्यरूपं, तस्य भावः, or by reducing it to the masc. form of a बहुव्रीहि compound. The meaning is 'the being attended of loveliness by its fruit'. The second half of the verse sets forth that only severe austerities were a proper price for the winning the love of the mighty god.

Trans.—She sought to make her loveliness bear fruit by resorting to contemplation aided by penance; else how could the two ends be won—that (true) love and that husband.

अनुवाद—पार्वती ने समाधि लगा तपस्या द्वारा अपना मनोज्ञ रूप सफल करने का संकल्प किया । अन्यथा इन दोनों की प्राप्ति कैसे सम्भव होगी—वैसा प्रेम और वैसा पति ॥ २ ॥

निश्म्य चैनां तपसे कृतोद्यमां
सुतां गिरीशमतिसक्तमानसाम् ।

उवाच मेना परिरभ्य वक्षसा
निवारयन्ती महतो मुनिव्रतात् ॥ ३ ॥

निशम्येति ॥ मेना मेनका च गिरीशप्रतिसङ्कमानसां ह्रासकवितां तपसे तपश्चरणाय कृतोद्यमां कृतोद्योगां सुतां निशम्य श्रुत्वा एनां पार्वतीं वक्षसा परिरभ्य आलिङ्ग्य महतः मुनिव्रतात् तपसाः निवारयन्ती उवाच । मुनिव्रतादित्यत्र यद्यपि मुनिव्रतस्य मेनकाया अनीप्सितत्वात् वारणार्थानामीप्सितः इति नापादानत्वं तथापि कृतोद्यमामिति मानसप्रवेशोक्तत्वात् ध्रुवमपायेऽपादानं इत्यपादानत्वमेव स्यात् । यथाह भाष्यकारः—यच्च मिथ्या संप्राप्य निर्वर्तते तच्च ध्रुवमपायेऽपादानम् इति प्रसिद्धम् इति ॥

Notes.—निशम्य , ' having heard ' from नि/शम्य ' to hear ' 4 P. , but we have निशम्य from the same root, when used in the tenth conjugation , meaning ' having seen ' . गिरीशप्रतिसङ्कमानसाम् , ' whose heart was attached to Siva ' . गिरीश literally means ' lord of the mountain (Kailasa) ' . Cf. *supra* गिरिश in 1. 60. परि/रभ 1A. ' to clasp , to embrace ' . निवारयन्ती महतो मुनिव्रतात् .—*vide supra* its paraphrase 1.26. उमेति मात्रा तपसा निषिद्धा .

Trans.—Hearing that her daughter , who had fixed her heart upon Siva , had made up her mind to commence austerities , Mena hugged her to her breast and dissuading her from an ascetic's terrible vow , spoke as follows :—

अनुवाद—मेना ने जब सुना कि उस की पुत्री जो अपना मन शिव जी महाराज के समर्पण कर चुकी है (मनोरथ सिद्धि के लिये) तपश्चर्या करने का सङ्कल्प किये हुये है, तो उसने पुत्री को छाती से लगा ऋषि-मुनियों की उग्र तपस्या से रोकते हुए इस प्रकार कहा ॥ ३ ॥

सामान्यनिषेधमुक्त्वा विशेषनिषेधमाह—

मनीषिताः सन्ति गृहेषु देवता-

स्तपः क्व वत्से क्व च तावकं वपुः ।

पदं सहते भ्रमरस्य पेक्षवं

शिरीषपुष्पं न पुनः प्रतन्निषः ॥ ४ ॥

मनीषिता इति ॥ हे वत्से । मनसा ईषिता इष्टाः मनीषिताः ।
 शकन्वादिवात्साधुः । देवता शच्यादयः गृहेषु सन्ति । त्वं ता आराधयेति शेषः ।
 तपः क । तवेदं तावकम् । युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ् इत्यणप्रत्ययः । तवक-
 ममकावेकवचने इति तवकादशः । वपुः च क । तथा हि । पेक्षवं मृदुलं शिरीषपुष्पं
 भ्रमरस्य श्रृङ्गस्य पदं पदस्थितिं सहेत । पतत्रिणः पुनः पक्षिणस्तु पदं न
 सहेत । अतिसौकुमार्याद्व्योपभोगयोग्यं ते वपुर्न दारुणतपःक्षममित्यर्थः । अत्र
 दृष्टान्तालंकारः ॥

Notes.—मनीषिताः, ' which thy heart may desire. The word is made up of मनस् and ईषिताः, the final syllable of मनस् having been assimilated into the initial vowel of the second word. क...क,—is used when the object of the writer is that the contrast between two things should be brought out more strikingly. तावक, ' thine, of thee '. युष्मद् and अस्मद् substitute तवक and ममक before अण् and खञ् in the singular number. Thus we have तावकः and तावकीनः the pronominal adjectives for त्व and मामकः and मामकीनः for मम. Pan. 4.3.3. पतत्रिन्, ' bird, being the feathered animal '. The suffix is इन्, since we have " पतत्रे n. wing, pinion, feather " (Capp.). The assumption of the suff. अत्रिन् by M. R. Kale who is supported by the Unadis, would in that case be a superfluity. For the idea cf. Sak. 1. 17.

Trans.—Dear daughter, there are gods at home whom thou may worship according to thy heart's desire. Where (severe) asceticism and where thy (frail) body! The soft siris-blossom may bear the step of a bee, but not the perch of a bird.

अनुवाद—पुत्री, सब इष्ट देवता हमारे घर में विद्यमान हैं (उनकी तू आराधना कर सकती है) । कहाँ (घर) तपश्चर्या और कहाँ तेरा (कोमल) शरीर ! शिरीष का कोमल फूल भौरे का पैर तो सहार सकता है परन्तु पक्षी का नहीं ॥ ४ ॥

इति ध्रुवेच्छामनुशासती सुतां शशाक मेना न नियन्तुमुद्यमात् ।
क ईप्सितार्थस्थिरनिश्चयं मनः पयश्च निम्नाभिमुखं प्रतीपयेत् ॥५॥

इतीति ॥ इति एवम् अनुशासती उपदिशन्ती मेना ध्रुवेच्छां स्थिरस्थ-
वसायां सुतां पार्वतीम् उद्यमात् उद्योगात्पौलक्षणात् नियन्तुं निवारयितुं न
शशाक समर्था नाभूत् । तथा हि । (ईप्सितार्थस्थिरनिश्चयं) इष्टार्थे ईप्सितार्थे
स्थिरनिश्चयं-मनः निम्नाभिमुखं पयः च कः प्रतीपयेत् प्रतिकूलयेत् प्रतिनिवर्तये-
दित्यर्थः । निम्नप्रवणं पय इवेष्टार्थाभिनिविष्टं मनो दुर्वारमिति भावः । अत्र दीपकानुप्राणितः ।
अर्थान्तरन्यासोऽलंकारः ॥

Notes.—ध्रुवेच्छाम्, 'firm in her purpose, strong
in her determination.' अनु/शस् २ P. 'to persuade.'
ईप्सितार्थ, 'the object which one desires to attain.'
ईप्सित p. pas. part. from ईप्स्, the desiderative base of
✓आप् 'to attain.' निम्नं, 'depth, declivity' from the prep.
नि which means 'down' as in नि/पत् 'to fall down.'
✓प्रतीपय् 'to move contrarily, to move against the
stream' formed from प्रतीप 'against the stream.'

Trans.—Though thus persuading her daughter
who was firm in her determination, she could not keep
her back from her purpose ; for who can change a mind
firmly resolved upon the attainment of an end or waters
running headlong down a slope.

अनुवाद—मेना का यह उपदेश दृढ़ निश्चय वाली पार्वती को उस के
लक्ष्य से न हटा सका । इष्टार्थ-प्राप्ति का सुदृढ़ निश्चय किये नर-नारी को और
दुलान की ओर वह रहे जल-प्रवाह को कौन लौटा सकता है ? ॥ ५ ॥

कदाचिदासन्नसखीमुखेन सा

मनोरथज्ञं पितरं मनस्विनी ।

अयाचतारण्यनिवासमात्मनः

फलोदयान्ताय तपःसमाधये ॥ ६ ॥

कदाचिदिति ॥ अथ कदाचित् मनस्विनी स्थिरचिता सा पार्वती
मनोरथज्ञम् अमिलाशक्तिं पितरं हिमवन्तम् (आसन्नसखीमुखेन) आसन-

सख्याप्तस्त्री सेव मुखमुपायः । मुखं निःसरणो वक्त्रे प्रारम्भोपाययोरपि । इति विश्वः
तेन । (फलोदयान्ताय) फलोदयः फलोत्पत्तिरन्तोऽवधिर्व्यस्य तस्मै तपःसमाधये
तपोनियमार्थम् आत्मनः स्वस्य अरण्यनिवासं वनवासम् अयाचत । दुष्पाच-
—इत्यादिना द्विकर्मकत्वम् ॥

Notes.—मनोरथं, ' who knew her ambition. ' Himalaya knew Parvati's desire, because Narada had told him that she would one day be the spouse of Siva. फलोदयान्ताय—" फलं साध्यम् ईश्वरानुग्रहरूप, तस्य उदयः प्रादुर्भावः, सोऽन्तो स्वसानं यस्य " (Charitravardhana).

Trans.—Once she, who was firm-minded, begged through her confidential maid, of her father, who knew her ambition, (permission) to reside in his woods for practicing austerities till the appearance of the fruit.

अनुवाद—एक दफे मनास्विनी पार्वती ने मनोरथ से परिचित अपने पिता से विश्वस्त सहेली द्वारा फल प्राप्ति तक तपश्चर्या करने के लिये वन में रहने की अनुज्ञा मांगी ॥ ६ ॥

अथानुरूपाभिनिवेशतोषिणा

कृताभ्यनुज्ञा गुरुणा गरीयसा ।

प्रजासु पश्चात्प्रथितं तदाख्यया

जगाम गौरी शिखरं शिखरिडमत् ॥ ७ ॥

अथेति ॥ अथ गौरी (अनुरूपाभिनिवेशतोषिणा) अनुरूपेण योग्येन अभिनिवेशेनाप्रहेण तुष्यतीति तथोक्तेन गरीयसा पूज्यतमेन गुरुणा मित्रा कृताभ्यनुज्ञा तपः कुर्वति कृतानुमतिः सती पश्चात् तपः सिद्धयुत्तरकालं प्रजासु जनेषु तदाख्यया तस्या गौर्याः संज्ञया प्रथितम् । गौरीशिखरमिति प्रसिद्धमित्यर्थः । शिखरिडमत् । न तु हिंस्रप्राणिप्रचुरमितिभावः । शिखरं शृङ्गं जगाम ययौ ॥

Notes.—अनुरूपाभिनिवेशतोषिणा, m. inst. sing. ' who felt inward joy at her worthy resolve. ' For anal. see the comm. अभ्यनुज्ञा, f. ' permission. ' गरीयस्, ' revered (father) ' compar. from गुरु. शिखरिडमत्, ' having a large number of peacocks. ' मनुर् here signifies ' abund-

ance, numerousness.' It may be that that peak was actually known among the people by the name *Sikhandimat* on account of the large number of peacocks that were there. तदाख्याया, 'by her name.' *Gauri* is the name of one of the summits of the Himalayan Range.

Trans.—Then given permission by her revered father, who felt inward joy at worthy resolve, Gauri betook herself to the *Summit of Peacocks*, afterwards known among the people by *her* name.

अनुवाद—तब पार्वती के योग्य निश्चय से प्रसन्न हुए पिता ने उसे तपस्या करने की अनुज्ञा दे दी। पीछे (अर्थात् गौरी [पार्वती] के वहाँ समाधि लगाने के पीछे) शिखण्डिमत् (मोरोंवाला) शिखर उस नाम अर्थात् गौरी नाम से प्रसिद्ध हुआ ॥ ७ ॥

विमुच्य सा हारमहार्यनिश्चया

विलोकायष्टिप्रविलुप्तचन्दनम् ।

बबन्ध बाळारुणवभ्रु वल्कलं

पयोधरोत्सेधविशीर्णसंहति ॥ ८ ॥

विमुच्येति ॥ अहार्यनिश्चया अनिवार्यनिश्चया सा गौरी (विलोकाय-
ष्टिप्रविलुप्तचन्दनम्) विलोलाभिश्चत्ताभिर्यष्टिभिः प्रतिसरैः प्रविलुप्तं प्रमृष्टं चन्दनं
स्तनान्तरगतं येन तं तथोक्तं हारं मुक्तावलीं विमुच्य विहाय बाळारुणवभ्रु
बाळार्कपिङ्गलं (पयोधरोत्सेधविशीर्णसंहति) पयोधरयोः स्तनयोरुत्सेधेनोच्छ्र-
येण विशीर्णा विघटिता संहतिरवयवसंश्लेषो यस्य तत्तथोक्तं वल्कलं कण्ठलम्बि स्तनो-
परिधमूतं बबन्ध । धारयामासेत्यर्थः ॥

Notes.—अहार्यनिश्चया, 'whose resolve knew no change, of incorruptible will.' अहार्य, lit. not to be taken or stolen; hence 'incorruptible, unalterable.' This epithet prepares us for the change which occurs in Parvati. विलोकायष्टिप्रविलुप्तचन्दनं, 'which wiped off the sandle-paint by its threads as they slipped.' It quali-
fies हारम्. यष्टि. 'the string (of the necklace).' वभ्रु,
'reddish-brown; tawny.' उत्सेध, 'elevation.'

Trans.—She, of unalterable resolve, laid aside her necklace which wiped off the sandal-paint (of her bosom) with its threads as they slipped here and there, and clad herself in a bark garment, reddish brown like the grey of the morning, and the sitting close of which was prevented by the elevation of her breasts.

अनुवाद—पार्वती का निश्चय दृढ था । उसने मोतियों का हार, जिस की लाड़ियाँ हिल २ कर (छाती पर लगे) चन्दन को मिटाती थीं परे फेंक दिया, और प्रातःकाल के सूर्य की नाई भूरे वर्ण की छाल ओढ़ ली जो स्तनों के ऊपर उठे होने से ठीक न बैठती थी ॥ ८ ॥

यथा प्रसिद्धैर्मधुरं शिरोरुहै-

जटाभिरप्येवमभूत्तदानम् ।

न षट्पदश्रेणिभिरेव पङ्कजं

सशैवलासङ्गमपि प्रकाशते ॥ ९ ॥

यथेति ॥ तस्या देव्या आननं तदाननं प्रसिद्धैः भूषितैः । प्रसिद्धौ ख्यात-भूषितौ इत्यमरः । रोहन्तीति रुहाः । इगुपधज्ञाप्रोक्तिरः कः इति कप्रत्ययः । शिरसि रुहास्तेः शिरोरुहैः मूर्धनैः यथा मधुरं प्रियम् अभूत् । स्वादुप्रियौ तु मधुरौ इत्यमरः । जटाभिः अपि एवं मधुरमभूत् । तथा हि । पङ्कजं पद्मं षट्पदश्रेणिभिः भ्रमरपङ्क्तिभिः एव न किं तु सह शैवलासङ्गेन सशैवलासङ्गम् अपि । तेन सहेति तुल्ययोगे इति बहुव्रीहिः । प्रकाशते । शैवलैनापि रोमत एवेत्यर्थः ॥

Notes.—प्रसिद्धैः, 'decorated, dressed.' For this sense of the word cf. *infra* Kumar. 7. 16. 'तदाननश्रीरलकैः प्रसिद्धैश्चिच्छेदसादस्यकथाप्रसङ्गम् ॥. Charitravardhana, however, paraphrases it by विख्यातैः 'well-known.' This sense, too, suits the context. षट्पदश्रेणिभिः, 'by rows of bees.' षट्पदः—A bee is so called because it has six legs. सशैवलासङ्गमपि, 'even in the company of the weeds.' Cf. Sak. 1. 18. सरसिणम् अनुविदं शैवलैनापि रम्यम्. शैवलः, 'a certain water-plant weed, moss; called सेवल in Jhelum district.'

Trans.—Her face looked as lovely now by her matted hair as it did before by her decked ringlets; a

'lotus shines beautifully not only by its contact with the rows of bees but even in the company of the weeds.

अनुवाद—उसका मुख जैसे साँवर बालों से प्यारा लगता था जटाओं से भी वह वैसे ही प्यारा था । कमल न केवल भौरों की पाङ्क्तियों (के बैठने से ही) शोभा देता है परन्तु सेबल के सङ्ग में भी वैसा ही सुन्दर दीखता है ॥ ६ ॥

प्रतिक्षणं सा कृतरोमविक्रियां

व्रताय मौञ्जीं त्रिगुणां बभार याम् ।

अकारि तत्पूर्वनिबद्धया तया

सरागमस्या रसनागुणास्पदम् ॥ १० ॥

प्रतीति ॥ सा देवी प्रतिक्षणं क्षणे क्षणे कृतरोमविक्रियां पारुष्यात्कृत-रोमाणां त्रिगुणां त्रिरावृत्तां यां मौञ्जीं मुजमयीं मेखलां व्रताय तपसे बभार । (तत्पूर्वनिबद्धया) तदेव पूर्वं प्रथमं यस्य तत्पूर्वं यथा तथा निबद्धया तया-मौञ्ज्या अस्यः देव्याः (रसनागुणास्पदम्) रसनागुणस्यास्पदं स्थानं जघनम् । सह रागेण सरागं सलोहितम् अकारि कृतम् । सौकुमार्यातिशयादिति भावः ॥

Notes.—कृतरोमविक्रियां, 'which caused the bristling of her hair, which sent a shudder (in her frame).' मौञ्जी, 'made of *Munja* grass.' तत्पूर्वनिबद्धया, 'worn then for the first time.' The idea is that Parvati having never worn that belt of *Munja* grass before now felt its tormenting roughness. The resting place of her zone nearly bled as the harsh girdle rubbed against her skin.

Trans.—The girdle of munja grass having three strings, which she wore for the sake of her vow and which sent a shudder every moment (in her frame) worn there as it was for the first time on that occasion, made red the resting-place of her zone.

अनुवाद—उस ने तत्पर्यार्थ मुञ्ज की बनी तीन बटों की मेखला धारण की, जिस से क्षण २ के पीछे (पीडा उठने से) उसके शरीर के रोम खड़े हो जाते थे और जिसने वहाँ अब पहली बार बांधी जाने के कारण उस का मेखला-स्थान लाल-लुहान कर दिया ॥ १० ॥

विस्मृष्टरागादधराभिवर्तितः

स्तनाङ्गरागारुणिताच्च कन्दुकात् ।

कुशाङ्कुरादानपरिक्षताङ्गुलिः

कृतोऽक्षसूत्रप्रणयी तथा करः ॥ ११ ॥

विद्येति ॥ तथा देव्या विस्मृष्टरागात् त्यक्त्वा चारसरज्जनात् अधरात्
अधरोष्ठात् निवर्तितः । निस्मृष्टरागात् इति पाठे नितरां त्यक्त्वा चाररागात् ।
रागत्यागेन निष्प्रयोजनत्वादिति भावः । तथा (स्तनाङ्गरागारुणितात्)
स्तनाङ्गरागारुणितादरुणीकृतात् पतनसमये तस्य स्तनयोरुपरोधादिति भावः ।
कन्दुकात् च निवर्तितः (कुशाङ्कुरादानपरिक्षताङ्गुलिः) कुशाङ्कुराणा-
मादानेन लवनेन परिक्षिता व्रणिताः अङ्गुलयो यस्य स तथोक्तः करः पाणिः
अक्षसूत्रप्रणयी अक्षमालासहचरः कृतः ॥

Notes.—विस्मृष्टरागाद् अधरान् निवर्तितः, 'which was kept back from her lower lip which was painted red no longer.' The idea is that since she was engaged in austerities she could not attend to her decorations. अरुणितात् कन्दुकात्, 'from the ball reddened (by the paints of her breasts).' अरुणितात्.—Anal. अरुण (red) इति. She could no longer now attend to such sports as playing with the ball. अक्षसूत्रप्रणयि, 'lover of the rosary.' Anal. प्रणयः (love) विद्यते यस्य स प्रणयी ; अक्षसूत्रे प्रणयी इति. अक्षसूत्र—“ The *Rudraksha mala* (which we may suppose Uma to have used) is a string of the seeds or berries of the *Eleocarpus*, and specially dedicated to Siva. It should contain 108 berries or beads, each of which is fingered with the mental repetition of one of Siva's 108 appellations.” Griffith in his *Notes*.

Trans—No more attending to her lower lip, which was (now) untinted, and her ball, which was reddened by the paints of her breasts, her hand, with its fingers bleeding on account of plucking the *kusa* blades was (now) made by her the lover of the beads,

अनुवाद—उस का हाथ, जिसका अब निचले होंठ पर लाली लगाने से और स्तन-राग से रक्तवर्ण हुए गेद से कोई प्रयोजन न था प्रतिदिन कुशाहुर काटने से ग्रसित रहता था और रुद्धाक्ष-माला का मित्र बना हुआ था ॥ ११ ॥

महार्हशय्यापरिवर्तनच्युते:

स्वकेशपुष्पैरपि या स्म दूयते ।

अशेत सा बाहुलतोपधायिनी

निषेदुषी स्थण्डिल एव केवले ॥ १२ ॥

महाहंति ॥ (महार्हशय्यापरिवर्तनच्युतैः) महानहो मूल्यं यस्याः सा महार्हा श्रेष्ठा या शय्या तस्यां परिवर्तनेन लुण्ठनेन च्युतैर्भ्रष्टैः स्वकेशपुष्पैः अपि या देवी दूयते स्म क्रियति स्म । पुष्पाधिकसौकुमार्यादिति भावः । सा देवी बाहुलतामुपधत्ते उपधानीकरोतीति बाहुलतोपधायिनी सती केवले संस्तरणरहिते स्थण्डिले भूमी एव अशेत शयितवती । तथा निषेदुषी उपविष्टा च । कसुष इति कसुः । उगितश्च इति ङीप् । भूमावेव शयनादिव्यवहारो न जातूपरीत्यर्थः ।

Notes.—बाहुलतोपधायिनी, 'making her creeper-like arm her cushion. उप/धा means 'to use as a pillow.' Anal. बाहुलतामुपधत्ते इति सा. For the tender creeper-like arm serving as a pillow cf. Bhar. 3. 79. विपुलम् उपधानं भुजलता. निषेदुषी, f. nom. sing. of निषेदिवस् perf. part. from नि/षद् 'to sit down.' स्थण्डिले, 'on the bare ground.' Her lying on the bare ground indicates the austerity of her penance. A man who lies on the bare ground for the sake of his penance is called स्थण्डिलशयिन्. केवल—is emphatic here and means 'bare'.

Trans.—She, who was wont to feel vexed even by the flowers of her hair loosened in her rollings on her sumptuous bed, would now take her seat and fall to sleep, making her creeper-like arm serve for a pillow, on a piece of bare ground with nothing spread over it.

अनुवाद—जिसे बहुमूल्य रंजों पर सोते समय गिरे हुए अपने फूलों से भी दुःख होता था वह अब नंगी भूमि पर अपनी बांह का तकिया बना सोती और बैसती थी ॥ १२ ॥

पुनर्ग्रहीतुं नियमस्थया तया
द्वयेऽपि निक्षेप इवापितं द्वयम् ।
कृतासु तन्वीषु विलासचेष्टितं
विलोलदृष्टं हरिणाङ्गनासु च ॥ १३ ॥

पुनरिति ॥ नियमस्थया व्रतस्थया तया देव्या द्वये अपि द्वयं पुनः प्र-
हीतुं पुनरानेतुं निक्षेपः अपितमिव निक्षेपत्वेनापितं किमु । काचित् द्वयोषु इति
प्रामादिकः पाठः । कुत्र द्वये किं द्वयमपितमित्याह—तन्वीषु कृतासु विलास एव
चेष्टितं विलासचेष्टितं हरिणाङ्गनासु विलोलदृष्टं चञ्चलावलोकितं च ।
व्रतस्थायां तस्यां तयोरदर्शनाल्लतादिषु दर्शनाच्चापितमिवेत्युत्प्रेक्षा न तु
वस्तुतोऽर्पणमस्तीति भावः ॥

Notes.—निक्षेपः, 'a deposit, pledge, trust.' *Vide supra* न्यासीकृता 3. 55 विलासचेष्टितं, 'her amorous ways.' विलोलदृष्टं, 'tremulous glances.' The idea of the lines is that Parvati forewent her amorous ways and winning glances for the sake of her vow. These were deposited (so the Poet fancies) with the tender creepers and female deer.

Trans.—By her who observing the vow (of asceticism) her two things were placed as a deposit, as it were to be recovered again, with the two parties—the amorous ways with the slender creepers and tremulous glances with the female deer.

अनुवाद—व्रत पालन कर रही पार्वती ने पुनः ग्रहण करने के लिये इन दोनों वस्तुओं को निक्षेप भाव से उन दोनों के समर्पण किया—अपना विलास पतली बेलों के और चंचल दृष्टि हरिणियों के ॥ १३ ॥

अतन्द्रिता सा स्वयमेव वृक्षकान्
घटस्तनमस्रवणैर्व्यवर्धयत् ।
गुहोऽपि येषां प्रथमासृजन्मनां
न पुत्रवात्सल्यमपाकरिष्यति ॥ १४ ॥

अतन्द्रितेति ॥ सा देवी स्वयमेव अतन्द्रिता असञ्जाततन्त्रा सती ।

तारकादित्वादित्यप्रत्ययः । वृक्षकान् स्पृष्टवृक्षान् । अल्पे इत्यल्पार्थे कप्रत्ययः ।
 (घटस्तनप्रस्रवणैः) घटविव स्तनौ तयोः प्रस्रवणैः प्रस्तुतपयोभिः व्यवर्चयत् ।
 गुहः कुमारः अपि प्रथमात्तज्जन्मनां प्रथमलब्धजन्मनाम् । अप्रज्जातानामित्यर्थः ।
 येषां वृक्षकाणां संबन्धि पुत्रवात्सल्यं सुतप्रेम न अपाकरिष्यति । उत्तरत्र
 कुमारोदयेऽपि न तेषु पुत्रवात्सल्यं निर्वातिष्यत इत्यर्थः ॥

Notes.—अतन्द्रिता, 'unwearied.' Anal. तन्द्रो (drowsiness, remissness) जाता अस्यः सा तन्द्रिता (suffix इत); न तन्द्रिता अतन्द्रिता. गुहः, 'the son of Siva and Parvati, Kumara.' गुह is so called because he was brought up in a place removed from the haunts of men. (✓गुह् 'to conceal'); Hermits are very fond of growing trees. Rearing of plants provides them with an innocent avocation consistent with their guileless lives. *Vide* (Sak. Act 1. or Ragh. Canto 1.) the descriptions of the hermitages. Cf. Ragh. 1. 51. सेकान्ते मुनिकन्याभिस्तत्तृणोष्णितवृक्षकम् .

Trans.—Watering them with her breast-like pitchers, she, unwearied, reared the tender plants, motherly affection for which, being elder-born, even Guha will not change.

अनुवाद—उस ने आलस्य त्याग स्वयम् स्तनाकार घड़ों के जल द्वारा उन पौधों को बड़ा किया गिन प्रथम जन्मे हुये के प्रति स्नेह पुत्र गुह का स्नेह भी दूर न कर सकेगा ॥१४॥

अरण्यबीजाञ्जलिदानलालिता-

स्तथा च तस्यां हरिणा विशम्भसुः ।

यथा तदीयैर्नयनैः कुतूहलात्

पुरः सखीनामभिमीत लोचने ॥ १५ ॥

अरण्येति ॥ (अरण्यबीजाञ्जलिदानलालिताः) अरण्यबीजानां बीजा-
 रादीनामञ्जलयस्तेषां दानेन लालिताः हरिणाः च तस्यां देव्यां तथा विशम्भसुः
 विशम्भ जम्मुः । समौ विशम्भविश्वसौ इत्यमरः । यथा कुतूहलात् आत्सुक्यात्
 तदीयैः हरिणसंबन्धिभिः नयनैः नेत्रैः करणैः । स्वकीये लोचने सखीनां पुरः

पुरतः । अनेन तेषां संबन्धसहत्वमुक्तम् । अमिमीत । अक्षिपरिमाणुतारतम्यज्ञानाय मानं चकारेत्यर्थः । केचित्तु सा पार्वती तदर्थिनैत्रैः कुतूहलात्पुरोऽग्रे वर्तमानानां सखीनां लोचने अमिमीत व्रतस्थत्वघ्नान्नमन इत्याहुः । माङ् माने इत्यस्माद्गतोर्लङ् । इयमेव खलु विश्वासस्य परा काष्ठा यदक्षिपीडनेऽपि न क्षुभ्यन्तीति भावः ॥

Notes.—**बालिता**, 'caressed, petted' from the caus. of लल् 'to sport.' **अमिमीत** 'measured' from मा ३ A. 'to measure.' Cf. Ragh. 1. 40.

Trans.—Being caressed as they were given handfuls of wild grain, the fawns put their trust so far in her that she could—and it was from curiosity—measure (the length) of her eyes by (that of) theirs in the presence of her friends,

अनुवाद—नीवार आदि की सुट्टी देने से प्यार किये हुये हरिण पार्वती में इतना विश्वास रखते थे कि वह सहेलियों के सामने शोक से उन की आँखों के माप से अपनी आँखें माप लेती थी ॥१५॥

तपःप्रभावमाह—

कृताभिषेकां हुतजातवेदसं

त्वगुत्तरासङ्गवतीमधीतिनीम् ।

दिदक्षवस्तामृषयोऽभ्युपागम-

अ धर्मवृद्धेषु वयः समीक्ष्यते ॥ १६ ॥

कृतेति ॥ कृताभिषेकां कृतस्नानां हुतजातवेदसं हुताभिकाम् । कृत-होमाभित्यर्थः । त्वचा वल्कनेनोत्तरासङ्गवतीमुत्तरीयवतीं त्वगुत्तरासङ्गवतीम् । अधीतमस्या अस्तीति अधीतिनीं स्तुतिपाठादि कुर्वतीम् । इष्टादिभ्यश्च इतीनिप्रत्ययः । तां देवीं दिदक्षवः द्रष्टुमिच्छवः ऋषयः मुनयः अभ्युपागमम् समुपगताः । न चात्र कनिष्ठसेवादोष इत्याह—**धर्मवृद्धेषु वयः न समीक्ष्यते न प्रमाणीक्रियते ।** सति धर्मज्येष्ठ्ये वयोज्येष्ठ्यं न प्रयोजकमित्यर्थः । तथा च मनुः—न तेन वृद्धो भवति येनास्य पलितं शिरः । यो वा युवाप्यधोयानस्तं देवाः स्थविरं विदुः ॥ इति ॥

Notes.—**कृताभिषेकां**,—It is necessary to take one's bath before one goes through any sacrificial function.

Parvati thus first took her bath and then kindled her sacrificial fire. जातवेदस्, *vide supra* 2. 46. त्वगुत्तरासङ्ग-वती 'clad in bark as her outer garment'. Anal. त्वचा उत्तरा-सङ्गवती इति. This is the most satisfactory way. Cf. Charitra-
vardhana, however on this: "वल्कलम् उत्तरासङ्ग उत्तरयिम अस्या
अस्तीति । अत्र बहुव्रीहिर्नर्थकीयः । समानार्थत्वात् कथं मतुप् । उच्यते । एकीयमत-
मेतदिति । कर्मधारयादपि मर्त्यथीयः । यद्वा त्वचा उत्तरासङ्गवतीति तृतीया समासः " ।
अधीतिनी, 'who recited texts from the scriptures.'
दिदृक्षवः, 'desirous of seeing' from √दृश्. न धर्मवृद्धेषु वयः
समीक्ष्यते, cf. Manu. as quoted in the comm.

Trans.—Then sages came (to that retreat),
desirous of seeing her who daily took her sacred bath,
kindled sacrificial fire, clothed herself in bark mantle, and
recited holy texts. Sure, age is forgotten in those who
are old in spiritual life.

अनुवाद—जब वह स्नान कर हवनानि में आहुति देती थी और छाल
ओढ़ स्तुति-पाठ आदि क्रिया करती थी, तो बहुत से ऋषि-मुनि लोग उसे देखने
आते थे । जो धर्म में वृद्ध होते हैं उनके सम्बन्ध में आयु कोई विचारणीय विषय नहीं ॥ १६ ॥

विरोधिसत्त्वोज्झितपूर्वमत्सरं

द्रुमैर्भीष्टप्रसवार्चितातिथि ।

नवोदजाभ्यन्तरसम्भृतानलं

तपोवनं तच्च बभूव पावनम् ॥ १७ ॥

विरोधीति ॥ (विरोधिसत्त्वोज्झितपूर्वमत्सरं) विरोधिभिः सत्त्वैर्गोव्या-
घ्रादिभिर्हृत्तपूर्वमत्सरं त्यक्तपूर्ववैरम् । हिंसारहितमित्यर्थः । द्रुमैः (अभीष्टप्रस-
वार्चितातिथि) अभीष्टप्रसवेनेष्टकलेनार्चिताः पूजिताः अतिथयो यस्मिंस्तत्प्रशोकम् ।
(नवोदजाभ्यन्तरसम्भृतानलं) नवानामुदजानां पर्णशालानामभ्यन्तरेषु संस्थाः
संविता अनला अग्नयो यस्मिंस्तत्प्रशोकं तत् च तपोवनं पावनतीति पावनं बभूव ।
अहिंसातिथिसत्कारामिपरिचर्याभिर्जगत्पावनं बभूवेत्यर्थः ॥

Notes.—विरोधिसत्त्वोज्झितपूर्वमत्सरं, 'where in-
born antipathy was abandoned by animals of inimical

nature.' This verse shows how great the power of her penance was. The tiger forgot his savage nature and would not kill an ox. मत्सर, 'enmity, hostility, antipathy'. Anal. विरोधिभिः सत्त्वैः (animals) उन्मिक्तः पूर्वमत्सरः यस्मिन् तत्. Similarly analyse (द्रुमैर्) अभीष्टप्रसर्वाचितातिथि, ' where the guests were honoured (अर्चित) by (being given) the desired fruits (by the trees)'. उट्टज, ' a hut made of leaves '. सम्भृत, ' kindled (fire)'.

Trans—And that penance-grove where animals of hostile nature gave up their inborn antipathy, where guests were honoured by being given desired fruits by the trees, and where fires glowed in every new hut spread its sanctifying influence all round.

अनुवाद—उस तपोवन में परस्पर विरोध रखने वाले पशुओं में पहला बैरभाव नहीं था , वृक्ष आये अतिथियों का इष्ट फलों से सत्कार करते थे, और नयी पत्तों की झोपड़ियों में होमामि सदा प्रज्वलित रहती थी—इस प्रकार वह तपोवन (अहिंसा, अतिथिसत्कार और होम द्वारा) सब जगत् को पवित्र करता था ॥ १७ ॥

यदा फलं पूर्वतपःसमाधिना

न तावता लभ्यममस्त कांक्षितम् ।

तदानपेक्ष्य स्वशरीरमार्दवं

तपो महत्सा चरितुं प्रचक्रमे ॥ १८ ॥

यदेति ॥ सा देवी यदा यस्मिन् काले तावता तावत्प्रमाणेन (पूर्वतपः-समाधिना) पूर्वानुशील्यमानप्रकारेण तपोनियमेन कांक्षितं फलं लभ्यं लब्धुं शक्यं न अमस्त अशक्यममस्तेत्यर्थः । तदा तत्काले । अविलम्बेनेत्यर्थः । (स्वशरीरस्यमार्दवं) स्वशरीरस्य मार्दवं मृदुत्वं सौकुमार्यम् अनपेक्ष्य अविगणय्य महत् दुष्करं तपः चरितुं साधयितुं प्रचक्रमे उपचक्रमे ॥

Notes.—अमस्त, Aor. 3rd per. sing. of √ मन् ' to know, to deem '. मार्दवम्, ' delicacy, weakness ' abstr. from मृदु by Pan. 5. 1. 131. प्रचक्रमे, perf. 3rd per. sing. from प्र√कम्. Vide supra note on प्राक्रमत 3. 2.

Trans.—When she did not deem the desired fruit attainable by that measure of penance practised in the old way, she, in utter disregard of the weakness of her frame, engaged herself in more austere penance.

अनुवाद—जब उसने उतनी पहली तपस्या से अपना मनोवाञ्छित फल प्राप्त होते न देखा तब शरीर की सुकुमारता की परवाह न कर उस ने उग्र तपस्या करने आरम्भ की ॥ १८ ॥

कृमं ययौ कन्दुकलीलयापि या

तया मुनीनां चरितं व्यगाह्यत ।

ध्रुवं वपुः काञ्चनपद्मनिर्मितं

मृदु प्रकृत्या च ससारमेव च ॥ १९ ॥

कृममिति ॥ या देवी कन्दुकलीलया कन्दुकक्रीडया अपि कृमं ययौ ग्लानिं प्राप । तया देव्या मुनीनां चरितं तीव्रं तपः व्यगाह्यत प्रविष्टम् । अत्रोत्प्रेक्षते—ध्रुवम् अस्याः वपुः (काञ्चनपद्मनिर्मितं) काञ्चनपद्मेन सुवर्ण-कमलेन निर्मितं घटितम् । अत एव प्रकृत्या पद्मस्वभावेन मृदु च सुकुमारमपि काञ्चनस्वभावेन ससारं च कठिनं एव । तथा च तदुपादानकत्वाद्देव्या वपुषः सुकुमारस्यापि तीव्रतपःक्षमत्वमित्युत्प्रेक्षायः ॥

Notes.—कृम, m. 'fatigue, exhaustion' from √कृम् 'to feel wearied or languid'. तया मुनीनां चरितं व्यगाह्यत,—active voice : सा मुनीनां चरितं व्यगाह्यत. वि√गाह 1. A. means 'to penetrate, to enter (upon)'. ध्रुवं, 'surely, doubtless'. काञ्चनपद्मनिर्मितं, 'made of golden lotuses'. The Poet fancies that since Parvati's frame with all its delicacy was capable of severe toil, it must have been, therefore, composed of golden lotuses, the lotuses lending her their tenderness and gold its toughness. The indec. ध्रुवं introduces the Poet's fancy.

Trans.—She, who would experience exhaustion even when playing with her ball, was now in the thick of the ascetics' career. Doubtless her body was made

of golden lotuses, so tender it was by nature and yet so tough.

अनुवाद—जो देवी गेंद खेलते फट थक जाती थी अब उस ने ऋषि-मुनियों की तीव्र तपस्या में प्रवेश किया । निश्चय से उस का शरीर सुवर्ण-कमलों का बना हुआ था जो वह स्वभाव से इतना कोमल भी था और समर्थ भी ॥ १६ ॥

शुचौ चतुर्णां ज्वलतां हविर्भुजां

शुचिस्मिता मध्यगता सुमध्यमा ।

विजित्य नेत्रप्रतिघातिनीं प्रभा-

वनन्यदृष्टिः सवितारमैक्षत ॥ २० ॥

शुचाविति ॥ शुचौ ग्रीष्मे शुचिस्मिता विशदमन्दहासा सुमध्यमा पार्वती ज्वलतां दीप्तिमतां चतुर्णां हविर्भुजाम् अग्निना मध्यगता सती । नेत्रे प्रतिहन्तीति तां नेत्रप्रतिघातिनीं प्रभां सावित्रं तेजः विजित्य । न विद्यतेऽन्यत्र दृष्टिर्हस्याः सा अनन्यदृष्टिः सती सवितारं सूर्यम् ऐक्षत ददर्श । ग्रीष्मे पञ्चामिमध्यस्थो वर्षासु स्थण्डिलेशयः । इति स्मरणात् । पञ्चामिमध्ये तपश्चकारेत्यर्थः । सवितैव पञ्चमोऽग्निः—अग्निः सविता सवितैवाग्निः इति श्रौतलिङ्गात् ॥

Notes.—शुचि, m. 'summer'; adj. 'clear, bright, beautiful'. In this verse the Poet describes her practising पञ्चामिसाधनतपम्. Four were the sacrificial fires, and the fifth, the sun burning overhead. विजित्यनेत्रप्रतिघातिनीं प्रभाम्, 'conquering the lustre (of the sun) that repels the eye'. For the anal. of नेत्रप्रतिघातिनीं see the comm. Mark the alliterations in this verse, शुचौ शुचि-स्मिता and मध्यगता समध्यमा. Cf. with this verse the description of the penance of सुतीक्ष्णः, हविर्भुजाम् एवतां चतुर्णां मध्ये ललाटतपसस्तपस्विः । अस्मै तपस्यत्यपरस्तयस्वी नाम्ना सुतीक्ष्ण इचरितेन दान्तः ॥ Ragh. 13. 41.

Trans.—Sitting in summer in the midst of four flaming sacrificial fires, the lady of the slender waist and winning smiles, having conquered the (sun's) lustre that

अनुवाद—ग्रीष्म-ऋतु में विशद मुसकान के साथ पार्वती चार आह-वनीय अग्नियों के मध्य में बैठती थी और आँखें चुन्ध्याने वाले प्रकाश पर विजय प्राप्त कर सूर्य की ओर टिक टिकी बांध कर देखती थी ॥ २० ॥

तथातितप्तं सवितुर्गभस्तिभि-

मुखं तदीय कमलश्रियं दधौ ।

अपाङ्गयोः केवलमस्य दीर्घयोः

शनैः शनैः श्यामिकया कृतं पदम् ॥ २१ ॥

तथेति ॥ सवितुः सूर्यस्य गभस्तिभिः किरणैः तथा पूर्वोक्तप्रकारेण अतितप्तं संतप्तं तस्या इदं तदीयं मुखं कमलश्रियं कमलस्य शोभां दधौ प्राप । यथा रवितापात्कमलं न म्लायति प्रत्युत विकसति तथा तदीयं मुखमार्सादिति भावः । किं तु अस्य मुखस्य दीर्घयोः अपाङ्गयोः केवलं नेत्रान्तयोरेव शनैः शनैः मन्दं मन्दं श्यामिकया कलिं प्रापदं स्थानं कृतम् । तयोः सौकुमार्यादि तर्धः ॥

Notes.—गभस्ति, m. 'a ray'. श्यामिका, f. 'blackness' from श्याम 'black'. The idea of the verse is that her face was as beautiful as before ; the rays of the sun had no effect on it. But a blackness gathered below the corners of her eyes, because the place was more sensitive to light.

Trans.—Beaten by the rays of the sun in that manner, her face reflected the splendour of a lotus ; only below the long corners (of the eyes) blackness by and by gained a footing.

अनुवाद—सूर्य की तीक्ष्ण किरणों से पूर्वोक्तप्रकार तथा हुआ उस का मुख कमलशोभा को प्राप्त करता था ; इतना भेद था कि शनैः शनैः उस के केवल नेत्रान्तों पर कालक ने अपना पांव रखा ॥ २१ ॥

अयाचितोपस्थितमम्बु केवल

रसात्मकस्योडुपतेश्च रश्मयः ।

बभूव तस्याः किञ्च पारणाविधिर्न-

वृक्षवृक्षिव्यतिरिक्तसाधनः ॥ २२ ॥

अयाचितेति ॥ अयाचितोपस्थितम् अप्राथितोपनतं केवलम् अम्बु उदकं रसात्मकस्य अमृतमयस्य (उडुपतेः) उडूनां नक्षत्राणां पतिश्चन्द्रस्तस्य रश्मयः च तस्याः पार्वत्याः पारणाधिधिः अग्न्यवहारकर्म बभूव । तावन्मात्रसाधनकोऽभूदित्यर्थः । साध्यसाधनयोरभेदेन व्यपदेशः साधनान्तरव्यावृत्त्यर्थः । किल इति प्रसिद्धौ । (वृक्षवृत्तिव्यतिरिक्तसाधनः) वृक्षाणां या वृत्तिर्जीवनोपायस्तद्व्यतिरिक्तं साधनमुपायो यस्य स तथोक्तः पारणाधिधिः न बभूव । वृक्षोऽप्ययाचितोपस्थितेन मेघोदकेनेन्दुकिरणैश्च जीवतांति प्रसिद्धम् । अम्बिकपि तावन्मात्रमवालम्बतेत्यर्थः

Notes.—रसात्मकस्य, 'overflowing with ambrosia.' The moon is popularly known to be rich in *Amrita*. उडुपतिः, 'moon (lit. lord of the stars)'. पारणा f. 'the food which is taken to end the fast'. न वृक्षवृत्तिव्यतिरिक्तसाधनः, 'which was a means of maintenance not different from that of the trees'. The idea is that just as trees live on the rays of the moon (who is, therefore, often addressed as the lord of the herbs) and on rain-water, so her food, too, was the ambrosia of the moon and her drink the rain-drops which fell occasionally.

Trans.—Water alone that came to her unasked and the moon-beams of the lord of the stars overflowing with ambrosia were her food to end her fast—a means of subsistence not different from that of the trees.

अनुवाद—बिना मांगे प्राप्त हुआ फोका वर्षा-जल और सुधा-स्रोत चांद की किरणों व्रत में उस का भोजन थी । इस प्रकार वृक्षों के जीवन से उस का जीवन-निर्वाह भिन्न न था ॥ २२ ॥

निकामतप्ता विविधेन वह्निना

नभश्चरेणेन्धनसंभृतेन सा ।

तपात्यये वारिभिरुक्षिता नवै-

र्भुवा सहोष्माणममुञ्चदूर्ध्वगम् ॥ २३ ॥

निकामेति ॥ विविधेन । पञ्चविधेनेत्यर्थः । नभश्चरेण क्षेत्रेण । आशिय-

रूपेणेत्यर्थः । इन्धनसंभृतेन काष्ठसमिद्धेन वह्निना (निकामतप्ता) निकामं अत्यन्तं तप्ता सा अम्बिका तपात्पयं ग्रीष्मान्ते । प्रावृषीत्यर्थः । नवैः वारिभिः उक्षिता सिका सती भुवा पश्चात्तमया सह ऊर्ध्वगम् ऊर्ध्वव्रस्यतम् ऊष्माणं बाष्पा प्रमुञ्चत् । ग्रीष्माष्मबाष्पा उष्माणः इति यादवः ॥

Notes.—विविधेन, 'various'. There were five fires, but they were not *various*. The *varieties* were only two as enumerated in the verse itself; hence the other reading द्विविधेन seems to be better. नभश्चरेण 'wandering in the sky' refers to the sun. इन्धनसंभृतेन 'fed with fuel' refers to the four sacrificial fires. उक्षिता *vide* उक्षित in 1. 54. उष्माणम्, 'steam, vapour, heat' ऊर्ध्वगः, 'going upward'.

Trans.—Extremely heated by the several fires by that careering across the heavens, and by those fed with fuel, and drenched with water in the rains, she gave off vapours ascending upward together with the (sodden) earth.

अनुवाद—बहुप्रकार की अर्थात् आकाश में विचरने वाले सूर्याग्नि और ईंधन से प्रज्वलित किये जा रहे अग्नियों से अत्यन्त तपी हुई पार्वती वर्षा-ऋतु में वर्षा-जलों से सिकत हुई आस पास की भूमि के समान ऊपर उठ रही भा छोड़ती थी ॥ २३ ॥

स्थिताः क्षणं पक्ष्मसु ताडिताधराः

पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः ।

वल्लीषु तस्याः स्खळिताः प्रपेदिरे

चिरेण नाभिं प्रथमोदबिन्दवः ॥ २४ ॥

स्थिता इति ॥ (प्रथमोदबिन्दवः) उदकस्य बिन्दवः उदबिन्दवः । मन्यौदन इत्यादिनोदकशब्दस्योदादेशः । प्रथमे उदबिन्दवः । प्रथमविशेषण द्विन्द्वं विरलत्वं बहुवचनाच्चातिविरलत्वं च गम्यते । तथा च चिरत्वंनाभ्यन्तरगमनयोर्निर्वाहः तस्याः पार्वत्याः पक्ष्मसु नेत्रलामसु क्षणं स्थिताः स्थितिं गताः । स्थित इत्यनेन पक्ष्मणां सान्द्रत्वं क्षणमिति स्मैग्यं च गम्यते । अनन्तरं, (ताडिताधराः

ताडितो व्यथितोऽधर ओष्ठो यैस्ते तयोकाः । एतेनावरस्य मार्दवं गम्यते । ततः
(पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः) पयोधरयोः स्तनयोः उत्सेधे उपरिभागे
निपातेन पतनेन चूर्णिता नर्जरिताः । कुक्काठिन्यादिति भावः । तदनु बलीषु
उदररेखासु स्खलिताः । निम्नोन्नतत्वादिति भावः । इत्थं चिरेण न तु शीघ्रम् ।
प्रतिबन्धबाहुल्यादिति भावः । नाभिं प्रपोद्दिरे प्रविष्टाः । न तु निर्गम्युः । एतने
नाभेर्गाम्भीर्यं गम्यते । अत्र प्रतिपदमर्थवत्त्वात्परिकरांलकारः ॥

Notes.—पयोधरोत्सेध, 'the elevation of her breasts'. *Vide supra* sl. 10. स्खलिताः, 'wandering at random, meandering'. उदबिन्दु, 'water-drop, rain-drop'.

Trans.—The first (few) drops of rain lingered for a moment on her eye-lashes, smote her lower lip, and then, broken to pieces as they fell on her elevated breasts, came, meandering through the folds of her skin, later to (deep) navel.

अनुवाद—वर्षा की पहली बूँदें उस की पलकों पर क्षण भर ठहर बल-पूर्वक उस के निचले होंठ पर गिरी, उस के अनन्तर वे उभरे हुए स्तनों पर लग कर टुकड़े टुकड़े होगयीं, फिर वे पेट की रेखाओं में लुडक आई और उन में होती हुई नाभी में प्रविष्ट हुई ॥ २४ ॥

शिलाश्रयां तामनिकेतवासिनीं

निरन्तरास्वन्तरवातवृष्टिषु ।

व्यलोकयन्नुन्मिषितैस्तडिन्मयै-

महातपःसाक्ष्य इव स्थिताः क्षपाः ॥ २५ ॥

शिलाशयामिति ॥ निरन्तरास्तु निरन्ध्रास्तु अन्तरे मध्ये बातो यासां तादृशो या वृष्टयस्तासु अन्तरवातवृष्टिषु । न निकेतो गृहे वसतीति अनिकेतवासिनीम् । अनाश्रितदेशवासिनीमित्यर्थः । शिलायां शेत इति शिलाश्रयां शिलातलशायिनीम् । अधिकरणे शेतैः इत्युत्प्रत्ययः । तां पार्वतीं (महातपः साक्ष्ये) साक्षाद्गृहा साक्षी । साक्षाद्गृहपरि संज्ञायाम् इतीतिप्रत्ययः । तस्य कर्म साक्ष्यम् महातपसः साक्ष्ये स्थिताः क्षपाः तडिन्मयैः विद्युद्रूपैः उन्मिषितैः अवलोकनैः व्यलोकयन् इव । इमेति चक्षुषा विशोकनमेवोद्गच्छते । साक्ष्यं तु आदित्यचन्द्रावननिबो-

अनलश्च द्यौर्मिरापो हृदयं यमश्च । अहश्च रात्रिश्च उभे च संस्थे धर्मश्च जानाति नरस्य
वृत्तम् ॥ इति प्रमाणसिद्धत्वान्नोत्प्रेक्ष्यमित्यनुसन्धेयम् ॥

Notes.—निकेत, 'a roofed house'. निरन्तरा, f. without any break, incessant, continued'. उन्मिषितं, 'glance'. Lightning flashes are often compared to glances. So in the Meghaduta. क्षपा, 'esp. dark nights'.

Trans.—Dark nights, called to witness her austere penance as it were, would (alone) turn their eyes, the flashes of lightning, at her who lay on a (bare) crag, unsheltered by any roof, and exposed to the incessant showers of rain and storm.

अनुवाद—वे रातें जो लगातार अंधियों और वृष्टियों में नंगी भूमि पर और खुले आकाश में सोती पार्वती की घोर तपस्या की साक्षी थीं विद्युत् रूपी नेत्रों से उसे देखती थीं ॥ २५ ॥

एवं वर्षासु विहितं तपःप्रकारमुक्त्वा सम्प्रति हेमन्ते तपश्चरणप्रकारमाह—

निनाय सात्यन्तहिमोत्किरानिलाः

सहस्यरात्रीरुदवासतत्परा ।

परस्पराक्रान्दिनि चक्रवाक्योः

पुरो वियुक्ते मिथुने कृपावती ॥२६॥

निनायेति ॥ सा पार्वती । (अत्यन्तहिमोत्किरानिलाः) उत्किरन्ति क्षिपन्तीत्युक्तिराः । इगुपधज्ञा—इत्यादिना कः । अत्यन्तं हिमानामुत्किरा अनिला यासु ताः सहस्यरात्रीः पौषरात्रीः । पौषे तैषसहस्रौ द्वौ । इत्यमरः (उदवासतत्परा) उदके वास उदवासः । पेषवासवाहनाधिषु च इत्युदादेशः । उदवासे तत्परा आसक्ता तथा (परस्पराक्रान्दिनि) परस्परमाक्रान्दिन्यन्योन्यमाक्रोशनि पुरः अग्रे वियुक्ते विरहिणि । वियोगं प्राप्ते इति यावत् । चक्रवाकी च चक्रवाकश्च चक्रवाकौ तयोः चक्रवाक्योः मिथुने द्वन्द्वे कृपावती सती निनाय । दुःखिषु कृपालुवं महतां स्वभाव इति चक्रवाकमिथुने कृपा न तु कामितयेति वाच्यानवकाशः । अप्सु वासस्तु हेमन्ते क्रमशो वर्धयेत्तपः । इति मनुः ॥

Notes.—उत्तरि, 'scatterer'; from उद्/कृ 'to scatter'. सहस्र, 'winter'. The word lit. means 'strong, mighty, terrible' from सहस् n. 'power' (✓ सह् 'to overcome'); the severity of winter probably earned this name for it. The word is used very appropriately here, as the terrors of winter are graphically brought out in the verse. Similar to the formation of सहस्र is that of वयस्य 'being the same age; friend' from वयस् 'age' उद्वास, 'residence in water'. उदन् n. 'water'. कृपावती, 'pitying'. Parvati took compassion on the pair of Chakravaka birds, not because she saw faithful lovers coming to grief, but because sympathy with the afflicted is essential to successful penance. Cf. Pat. Yog. 1. 33. मैत्रीकरुणामुदितेपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां भावनात-
श्चित्तप्रसादनम्.

Trans.—Obstinately sitting in water, she passed the nights of winter with (biting) winds thickly scattering flakes of snow everywhere, pitying the yonder pair of Chakrvaka birds, separated and crying each to the other.

अनुवाद—वैष मास में जब सत्रत जाड़ा पड़ता था और वायु घनी बर्फ बिखेरता था पार्वती रात्रि का समय धैर्य से जलों के मध्य में बैठ कर बिताती थी और बिछड़े हुए सामने एक दूसरे को चिल्ला चिल्ला कर पुकार रहे चकवा और चकवी पर दया करती थी ॥ २६ ॥

मुखेन सा पद्मसुगन्धिना निशि

प्रवेपमानाधरपत्रशोभिना ।

तुषारवृष्टिस्तपश्चसपदां

सरोजसन्धानमिवाकरोदपाम् ॥ २७ ॥

मुखेनेति ॥ सा पार्वती निशि रात्रौ (पद्मसुगन्धिना) पद्मसुगन्धिना
सुरभिणा । गन्धस्येत्—इत्यादिनेकारः । (प्रवेपमानाधरपत्रशोभिना) प्रवेपमानः

कम्पमानोऽधर ओष्ठ एव पत्रं दलं तेन शोभत इति तथोक्तेन मुखेन (तुषारवृ-
ष्टिस्तपद्मसंधानं) तुषारवृष्ट्या तुहिनवर्षेण क्षता नाशिताः पद्मसंपदो यासां तासाम्
अपां सरोजसंधानं पद्मसंघटनम् अकरोद् इव । इत्युत्प्रेक्षाकारः । पद्मान्तरं
तुहिनेनोपहन्यते तन्मुखपद्मं तु न तथेति व्यातिरेकालंकारो व्यज्यते इत्युभयोः सङ्करः ॥

Notes.—तुषारवृष्टि, 'shower of snow-flakes; sleet;
hoar-frost'. सरोजसंधानम्, 'the union of the lotus'.
संधानं, 'union, junction'. The idea is that if the beauty
of the lotus growing there was destroyed at night by
sleet, her lotus-like face took its place, and the
beauty of the site remained intact. It is to be remem-
bered in this connection that her face alone was above
the surface of the water as she performed her penance.

Trans.—She gave the lotus again to (lit. effect-
ed the union of the lotus with) the waters (of the
streamlet), when at night by the falling of hoar-frost
the loveliness of the lotus (growing there) was impaired,
as her face full of fragrance with a lotus and shining
beautifully with its quivering under-lip like its (i.e. of the
lotus) trembling leaf rose above the surface of water.

अनुवाद—बह रात के समय पद्म-सम सुगन्धित और कांप रहे पङ्कज-
पत्ररूपी होठ वाले मुख द्वारा बर्फ की वर्षा से नष्ट हुई पद्म-सम्पत्ति वाले जलों में
पुनः कमल जोड़ देती थी ॥ २७ ॥

स्वयंविशीर्णद्रुमपर्णवृत्तिता

परा हि काष्ठा तपसस्तया पुनः ।

तदप्यपाकीर्णमतः प्रियंवदां

वदन्त्यपर्णेति च तां पुराविदः ॥ २८ ॥

स्वयमिति ॥ (स्वयंविशीर्णद्रुमपर्णवृत्तिता) स्वयं विशीर्णानि स्वत-
न्व्युतानि द्रुमपर्णान्येव वृत्तिर्जावनं यस्य तस्य भावस्तथा तपसः परा काष्ठा
परमुत्कर्षो हि । कष्टोत्कर्षे स्थितौ दिशि इत्यमरः । तथा देव्या पुनः तत् पर्णव-
र्तनम् अपि अपाकीर्णम् । अपाकृतम् । अतः पर्णोपाकरणादेतोः । (प्रियंवदां)

प्रियं वदतीति प्रियंवदा ताम् । प्रियवशे वदः खन् इति खच्प्रत्ययः । अशर्द्धिषदजन्तस्य सुम् इति सुमागमः । तां पर्वतीं पुराषिदः पुराणज्ञास्तपःकरणसमयेऽविद्यमानं पर्णभक्ष्यां यस्याः सा अपर्णेति वदन्ति च । नामान्तरसमुच्चयार्थश्चकारः । स्वयं प्रियंवदाः परेषामपि प्रियवादभाजनानि भवन्तीति भावः । अत्र अपर्णामि इत्यपपाठ इतिशब्दाभिहिते द्वितायानुपपत्तेः । यथाह वामनः—निपातेनाव्यभिहिते कर्मणि न कर्मविभक्तिः परिगणनस्य प्रायिकत्वात् इति ॥

Notes.—स्वयंविशीर्णद्रुमपर्णवृत्तिता, 'subsisting on the leaves of trees fallen of themselves'. For anal. see the comm. अपाकीर्णम्, 'rejected' from अपा/क ६ P. 'to cast off, to reject, to deny oneself'. प्रियंवदा, 'she who spoke sweetly.' Anal. प्रियं वदति इति (स्त्रियां) प्रियंवदा. Pan. 3. 2. 34. अपर्णा 'who did not eat even leaves'. The idea is that when ascetics practise the most austere penance, they live on leaves fallen of themselves from the trees. But Parvati denied even this much to herself, hence she was known *Aparna*.

Trans—Subsistence on the leaves of trees fallen (to the ground) of themselves was allowed to be the far end of penance; but even that she denied herself; it was for this reason that saints who knew the past called her, who spoke sweetly, *Aparna*.

अनुवाद—स्वयम् मंडे हुये वृक्ष के पत्तों पर निर्वाह करना. तपस्या की पराकाष्ठा कही गयी है । परन्तु देवी ने वह भी अङ्गीकार नहीं किया, इस लिये पुरातन समय के वेत्ताओं ने उसे अपर्णा कहा है ॥ २८ ॥

मृणालिकापेक्षवमेवमादिभि-

व्रतैः स्वमङ्गं गृह्णयन्त्यहर्निशम् ।

तपः शरीरैः काठिनैरुपाजितं

तपस्विनां दूरमवश्चकार सा ॥ २९ ॥

मृणालिकेति ॥ मृणालिकापेक्षयं पादनीकन्दकोमलं स्वयं स्वकीयम् अङ्गं

अहश्च निशा च अहर्निशम् । समाहारे द्वन्द्वैकवद्भावः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । ग्लप-
यन्ती कश्यन्ती सा पार्वती कठिनैः । क्लेशसहैरित्यर्थः । शरीरैः उपाजिनं
संपादितं तपस्विनाम् ऋषीणां तपः दूरम् अत्यन्तम् अधश्चकार । अतिशिश्वे
इत्यर्थः । तपस्विभिरप्येवं तपः कर्तुं न शक्यत इति तात्पर्यार्थः ॥

Notes.—मृणालिकापेलवम्, 'tender as a lotus-fibre' is used in contrast to कठिनैः 'tough, hardened, inured to hardships' The same contrast is brought out in Parv. 4- 1. एषा शरीषसुकुमारशरीरयष्टिश्चान्द्री कञ्च नयनोत्सवम् आवहन्ती । सञ्चेतुमिच्छति शिलाकठिनैः शरीरैः सम्पादितान्यपि तपांसि तपोधनानाम् । अहर्निशम्, 'night and day'. अधश्चकारं, 'lit. left below i. e. excelled, out-distanced.'

Trans.—Withering night and day her frame, tender as a lotus-fibre, by such like austerities, she out-distanced far even the penance, practised with their hardened frames, of great ascetics.

अनुवाद—मृणाल-नाल के समान अपना कोमल शरीर तीव्र तपों द्वारा रात दिन निर्बल करती हुई पार्वती क्लेश सह सकने वाली देह से कमाई हुई तपस्वियों की तपस्या दूर पीछे छोड़ गयी ॥ २६ ॥

अथाजिनाषाढधरः प्रगल्भवाग्-

ज्वलन्निव ब्रह्मभयेन तेजसा ।

विवेश कश्चिज्जटिलस्तपोवतं

शरीरबद्धः प्रथमाश्रमो यथा ॥ ३० ॥

अथेति ॥ अथ अनन्तरम् (अजिनाषाढधरः) अजिनं कृष्णमृगत्वक् । आषाढः प्रयोजनमस्थेत्याषाढः पालाशदण्डः । पालाशो दण्ड आषाढः इत्यमरः । विशाखाषाढादण्डमन्यदण्डयोः इत्यणप्रत्ययः । तयोर्धरस्तथाकृतः । प्रगल्भवाक् प्रौढ-
वचनः ब्रह्मभयेन वैदिकेन तेजसा । ब्रह्मवर्चसेनेत्यर्थः । ज्वलन् इव स्थितः । इवशब्दो निर्धारणार्थः । कश्चिद् अनिर्दिष्टः जटिलः जटावान् । ब्रह्मचारीति शेषः । पिच्छादिस्त्रादिस्त्रप्रत्ययः । शरीरबद्धः बद्धशरीरः । शरीरवानित्यर्थः । आहिताग्न्या-
दिषु पाठात्साधुः । प्रथमाश्रमः यथा ब्रह्मचर्याश्रम इव । यथाशब्द इवाभेदः । तपो-
वनम् । देव्या इति शेषः । विवेश प्रविष्टवान् ॥

Notes.—अथ, 'then'; that is, at this time when Parvati was practising her austere penance. **आजिनाया-दधरः** 'bearing a staff of Palasa (in his hand) and (on his body) the skin of an antelope. It was Siva himself who came disguised as a hermit to try the devotion of his votress Parvati. He showed himself as a Brahmacharin belonging to Brahmana caste; hence he carried with him the skin of a black antelope (Manu 2. 41. कर्णुरोरुवास्तानि चर्मणि ब्रह्मचारिणः । वसिरन्मनुष्येण शाण्क्षमिविकानि च ॥), and a staff of the Palasa wood (Manu 2. 45. ब्राह्मणो बाल्पलाराशौ...). **आषाढ**, 'a staff of the पलाश wood.' **ज्वलिनिव ब्रह्ममेव तेजसा**, 'glowing as it were with spiritual lustre.' Holiness diffuses an unmistakable lustre on the limbs of the pious person. **जाटिलः**, 'having matted hair (जटा); hermit.' **प्रथम आश्रमः**, i. e. ब्रह्मचर्याश्रमः.

Trans.—Clad in the skin of an antelope and carrying a stick of the Palasa wood (in his hand), a certain hermit, bold of elocution and glowing as it were with holy lustre, now came to the penance-grove, embodying in his person the first stage of life.

अनुवाद—तदनन्तर कुछ काल व्यतीत होने पर दण्डा और मृगछाला उठाये मूर्त-ब्रह्मचर्याश्रम के तुल्य कोई वाग्विशारद ब्रह्मविद्या के तेज से दीप्यमान जटायारी ब्रह्मचारी वहाँ तपोवन में आया ॥ ३० ॥

तमातिथेयी बहुमानपूर्वया

सपर्यया मत्पुदियाय पार्वती ।

भवन्ति साम्येऽपि निविष्टचेतसां

वपुर्निषेवेष्वतिगौरवाः क्रियाः ॥३१॥

तमिति ॥ अतिथिषु साध्वी आतिथेयी । पथ्यतिथि—इत्यादिना ढङ्प्रत्ययः । विष्ठाण्य इत्यादिना ङीप् । पार्वती तं ब्रह्मचारिणं बहुमानपूर्वया बहुमानः पूर्णं मत्स्यास्तया । गौरवपूर्वधेत्यर्थः । सपर्यया अर्चया । सपर्यार्चयिषाः समाः

इत्यमरः । प्रत्युदियाय प्रत्युज्जगाम । कथं समानेऽपि तस्यास्तादृशी प्रतिपत्तिरत आह—साम्ये सति अपि निविष्टचेतसां स्थिरचित्तानां वपुर्विशेषेषु व्यक्त-विशेषेषु अतिशयितं गौरवं यासु ताः अतिगौरवाः अतिगौरवसहिताः क्रियाः चेष्टाः भवन्ति । प्रवर्तन्ते इत्यर्थः । साधवो न साम्याभिनिवेशिन इति भावः ॥

Notes.—अतिथेयी f. 'hospitable, attentive to guests' formed from अतिथि 'a guest.' अतिथेय m. (hospitable). should be clearly distinguished from अतिथ्य (hospitality) सपर्या f. 'worship.' प्रत्युद्/इ or/गम् 'to go to receive anybody.' निविष्टचेतसां, 'of the firm-minded.' निविष्ट 'settled, firm.'

Trans.—Parvati, ever attentive to guests, stepped forward to receive him with great reverence and worship. Even when there is equality (of treatment) in firm-minded ascetics their actions towards distinguished personalities are marked by excessive regard.

अनुवाद—अतिथि सेवा की प्यारी पार्वती पूजा की सामग्री लेकर बड़े आदर भाव से उसका सत्कार करने उठी, चित्त में समानता का भाव होने पर भी मन बरा में किये हुआ की क्रियायें विशेष व्यक्तियों के प्रति बड़े गौरव वाली होती हैं ॥ ३१ ॥

विधिप्रयुक्तां परिगृह्य सत्क्रियां

परिश्रमं नाम विनीय च क्षणम् ।

उमां स पश्यन्नुज्जुनैव चक्षुषा

प्रचक्रमे वक्रमनुज्जितक्रमः ॥ ३२ ॥

विधीति ॥ सः ब्रह्मचारी विधिप्रयुक्तां विधिना प्रयुक्तमनुष्ठितां सत्क्रियां पूर्णं परिगृह्य स्वीकृत्य क्षणं परिश्रमं विश्रमं च विनीय नाम । नामेत्यपरमार्थः । अथ उमाम् ऋजुनैव विलासहितेनैव चक्षुषा पश्यन् अनुज्जित क्रमः अत्यक्लेशितपरिपाटीकः सन् । वक्तुं प्रचक्रमे प्रारम्भे ॥

Notes.—नाम.—Malli. rightly remarks that नाम is used अपरमार्थे (to express what is not a fact). The Brahman-Charin who came to Parvati was not tired at all, but

after he had accepted the worship from her he kept up the make-believe that he was a hermit come from a long distance by pretending to remove his fatigue. **अनुना चक्षुषा**, 'with a straight glance i. e. with a glance not looking love.' **अनुक्तिः क्रमः**, 'not quitting propriety.'

Trans.—After he had accepted the worship done in accordance with the injunctions and seemingly removed his fatigue for a moment, he, directing his glance straight at Uma, commenced, rigidly observing propriety of manners, speaking to her.

अनुवाद—उस ब्रह्मचारी ने विधि पूर्वक की गयी पूजा स्वीकार की और क्षण भर मिथ्या विश्राम किया । तब उसने सीधी आँख उना की ओर देखा और शिष्टाचार उल्लङ्घन किये बिना इस प्रकार भाषण आरम्भ किया ॥ ३२ ॥

अपि क्रियार्थं सुलभं समित्कुशं जलान्यपि स्नानविधिज्ञमाणि ते ।

अपि स्वशक्त्या तपसि पर्वतमे शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम् ॥३३॥

अपीति ॥ अत्रापिशब्दः प्रत्ये । क्रियार्थं होमादिकर्मानुष्ठानार्थम् । समिधश्च कुर्याद्व सन्तिकुशम् । जातिरप्राणिनाम् । इति द्वन्द्वैकवद्भावः । सुलभम् अपि सुलभं कश्चित् । जलानि ते तव स्नानविधिज्ञमाणि ज्ञानक्रियायोग्यानि अपि कश्चित् । किंच स्वशक्त्या निजसामर्थ्यानुसारेण तपसि पर्वतसे अपि । देहमपीडयित्वा तपस्वरसि कश्चिदित्यर्थः । युक्तं च नमैतत् । खलु यस्मात् शरीरमाद्यं धर्मसाधनम् । धर्मस्तु कायेन वाचा बुद्ध्या धनादिना च बहुभिः साध्यते । तेषु च वपुरेव मुख्यं साधनम् । सति देहे धर्मार्थकाममोक्षलक्षणादवतुर्गताः साध्यन्ते । अत एव सततमात्मानमेव गोपायति इति श्रुतिः । अथवा बलमारम्भो निदानं क्षयसम्पदामिति भावः ॥

Notes.—क्रियार्थं, 'for your rites.'—अर्थ comes at the end of a compound in the sense of the dative. **समित्कुशं**, 'sacrificial wood and Kusa grass.' Nouns expressing lifeless things combine in a copulative compound, and take neuter gender and singular number. The **प** of समिध becoming **त** is due to the rule that the first member of a compound assumes its **प**-form in a com-

pound. The ण्-form of समिध् is (cf. समिद्भ्यां, समिद्भि etc.) is समिद्, which becomes समित् by rules of sandhi. शरीरम् आद्यं खलु धर्मसाधनम्, 'surely the body is the principal means of spiritual advancement.' Herein Siva throws a hint that she should save her body and turn back from her resolve.

Trans.—Dost thou easily obtain here fire-wood and kusa grass for thy rites ? Dost thou get here suitable water for performing thy sacred bath ? Dost thou engage in austerities in proportion to thy strength ; for the body is the fundamental thing in spiritual progress.

अनुवाद—क्या तुम्हें होम के लिये कुशा और समिधा श्रम बिना प्राप्त हो जाती हैं ? क्या तुम्हें स्नान करने के योग्य स्वच्छ पानी मिल जाता है ? क्या तू अपने शारीरिक बल का ध्यान रखती हुई तपस्या करती है ? (हो पार्वती) निश्चय जानो शरीर धर्म के विषय में मुख्य साधन है ॥ ३३ ॥

अपि त्वदावर्जितवारिसंभृतं प्रवालमासामनुबन्धि वीरुधाम् ।

चिरोज्झितालक्तकपाटलेन ते तुलां यदारोहति दन्तवाससा ॥३४॥

अपीति ॥ (त्वदावर्जितवारिसंभृतं) त्वयावर्जितेन सिङ्गेन वारिणा संभृतं जनितम् आसां वीरुधां लतानां प्रवालं पक्षवम् अनुबन्धि अपि अनुस्यूतं किम् । यत् प्रवालं चिरोज्झितालक्तकपाटलको लाङ्गारागो येन तत्तथापि पाटलम् । स्वभाववक्तव्यार्थः । तेन चिरोज्झितालक्तकपाटलेन ते त्व दन्तवाससा अधरेण । ओष्ठाधरी तु रदनच्छदैः दशनवाससा । इत्यभरः । तुलां साम्यम् आरोहति । गच्छतीत्यर्थः । अत्र तुलाशब्दस्य सादृश्यवाचित्वात्तथोपेऽपि तुल्यायैरुलोपमाभ्याम् इति न तृतीयाप्रतिषेधः तत्र सूत्रे सदृशवाचिन एव प्रहणादिति ॥

Notes.—प्रवालम्, 'a shoot.' अनुबन्धिन्, 'expanding, prosperous.' वीरुध्, f. 'a creeper.' It is formed from the root रुह् preceded by the prep. वि/रुह् returning to its original form रुध् and वि lengthening its इ. दन्तवासस्, n. 'a lip. Lit the garment of the teeth.' तुलां यदारोहति दन्तवाससा,—By Pan. 2. 3. 72. तुल्यार्थैरुलोपमाभ्याम्

तृतीयाऽन्यतरस्याम् तुला and उपमा are not construed with the instrumental case. They take gen. only. Hence the correct form would be तुलां यदारोहति दन्तवाससः.

Trans.—Are the shoots, made to appear by water sprinkled by thee, of these creepers expanding? —the shoots which compare with thy under-lip, still ruddy though it has been without rouge for a long time.

अनुवाद—क्या तेरे पानी सींचने से फूटी हुई इन बेलों पर पत्ते अच्छी तरह से निकल रहे हैं जो चिरकाज अत्कक का तजे लाल लाल तरे निचले हों की समता करते हैं ? ॥ ३४ ॥

अपि प्रसन्नं हरिणेषु ते मनः करस्यदर्भप्रणयापहारिषु ।

य उत्पलाक्षि प्रचलैर्विलोचनैस्तवाक्षिसादृश्यमिव प्रयुज्यते ॥३५॥

अपीति ॥ (करस्यदर्भप्रणयापहारिषु) करस्यान्दर्भान्प्रणयेन स्नेहेना-
परहन्तीति ते तयोक्तेषु । सापराधोऽपि भावः । करस्यदर्भप्रणयापराधिषु इति
पाठे दर्भाणां प्रणयेन प्रार्थनयापराधिषु । हरिणेषु विषये ते मनः प्रसन्नम् अपि ।
न क्षुभितं किम् । सापराधेऽपि न कोपितस्य तपस्विमिरिति भावः । हे उत्पलाक्षि
ये हरिणाः प्रचलैः चलैः विलोचनैः नेत्रैः तवाक्षिसादृश्यं प्रयुज्यते
इव अभिनयन्तीव । प्रसन्नत्वान्मृगनेत्राणि त्वन्नयननाभ्यां साम्यमुपयान्तीति भावः ।
उत्पलक्षेपचलैः इति पाठान्तरे उत्पलकम्पचलैः । भावानयने दृश्यानयनमिति न्यायेन
क्षिप्यमाणोत्पलचलैरित्यर्थः ॥

Notes.—करस्यदर्भप्रणयापहारिषु हरिणेषु, 'amongst the deer who lovingly snatch away kusa grass from thy hand.' Fawns lovingly snatching away kusa grass from the hands of hermits is a familiar picture in the life in hermitages. Cf. Ragh, 5. 7. क्रियानिमित्तेष्वपि वसलत्वाद्-भग्नकामा मुनिभिः कुरोषु...प्रयुज्य 'to act, to imitate.'

Trans.—Dost thy mind feel happy among the deer, who lovingly snatch away kusa grass from thy hand, and who, O lotus-eyed one, imitate as it were the loveliness of thy eyes in their own timid glances.

अनुवाद—हे पार्वती क्या तेरा मन इन हरियों में प्रसन्न रहता है, जो तेरे हाथ पर पंडा हुई कुशा छीन ले जाते हैं और जो अपने चञ्चल नेत्रों द्वारा तेरे नयनों की मानो प्रतिमा दिखाते हैं ? ॥ ३५ ॥

**यदुच्यते पार्वति पापवृत्तये न रूपमित्यव्यभिचारि तद्वचः ।
तथा हि ते शीलमुदारदर्शने तपस्विनापप्युपदेशतां गतम् ॥ ३६ ॥**

यदिति ॥ हे पार्वती रूपं सौम्याकृतिः पापवृत्तये पापाचरणाय न भवति इति यदुच्यते । लोकैरिति शेषः । तद्वचः न व्यभिचरति न स्वगतीति अव्यभिचारि सत्यम् । यत्राकृतिस्तत्र गुणाः । न मरूपाः पापसमाचारा भवन्ति । इत्यादयो लोकवादा न विस्वदमासाद्यन्तीत्यर्थः । किमिति ज्ञायते—तथा हि । हे उदारदर्शने आयनाक्षि । मरूपे इत्यर्थः । अथवोन्नतज्ञाने । विवेकवर्तित्यर्थः । ते तव शीलं सद्गतम् । शीलं स्वभावे सद्गते इत्यमरः । तस्मिन्नापि उपदिश्यते अनेनैषुपदेशः प्रवर्तकं प्रमाणं तत्ताम् उपदेशनां गतं प्रसन्न । मुनय्योपि त्वां वीक्ष्य स्ववृत्ते प्रवर्तन्ते इति भावः ॥

Notes.—पापवृत्तये न रूपम्, 'charm do not to lead sin'. This seems to be the paraphrase of some proverb. In Mrich. 9. 16. न ह्याकृतिः सुसदृशं विनहाति वृत्तम् we have the same truth again अव्यभिचारि, n. nom. sing. 'true ; lit. not deviating from (truth)' formed from व्यभि✓चर् 'to stray, to deviate' preceded by the neg. अ.

Trans.—True indeed is the proverb which says that beauty goes hand in hand with virtue, for thy conduct, O lady of noble looks, proves itself to be an example even for the ascetics.

अनुवाद—हे पार्वती, जो कहा जाता है “ कि सुन्दरता की प्रशंसा पाप की ओर नहीं, यह कथन सच है ” क्योंकि हे पुण्यशील शैल-पुत्री तेरा सदाचार ऋषि, मुनियों के लिये उपदेश का स्थान है ॥ ३६ ॥

विकीर्णसप्तर्षिबलिपहासिभिस्तथा न गाङ्गाः सकिर्लैर्दिवश्च्युतैः ।

यथा त्वदीयैश्चरितैरनाविकैर्बहीधरः पावित एष सान्वयः ॥ ३७ ॥

विकीर्णंति ॥ एष महीधरः हिमवान् । (विकीर्णसप्तर्षिबलिप्रहासिभिः सप्त च ते ऋषयश्च सप्तर्षयः । दिक्संख्ये संज्ञायाम् इति समासः । विकीर्णैः

पर्यस्तैः सप्तर्षीणां संबन्धिभिर्बलिभिः । पुष्पोपहारैः प्रहसन्ति तैः तथोक्तैः दिवः अन्त-
रिक्षात् ऋयुतैः गाङ्गैः सलिलैः तथा न पावितः । अनाविलैः अकलुषैः
त्वद्दीयै चरितैः यथा सान्त्वयः सपुत्रपौत्रः पावितः पवित्रीकृतः ॥

Notes.—The idea of these lines is that Parvati sanctified Himalaya more by her austerities than the sacred waters of the heavenly Ganges and the offerings of the seven sages. सप्तर्षि—, 'the seven sages'. *Vide supra* 1. 16. प्रहासिन्, 'laughing, rippling.' दिवश्च्युतैः 'fallen from Heaven.' For the descent of the Ganges from Heaven *vide supra* 1. 28. अनाविल, 'not turbid, pure.' आविल means 'turbid, foul, dirty.'

Trans.—This Himalaya was not so purified by the stream of the Ganges fallen from Heaven and rippling with the offerings of the seven sages as he has been to-day together with his posterity by thy pious ~~11/6~~.

अनुवाद—सप्तर्षियों के फेंके हुए उपहार-पुष्पों से शोभमान, स्वर्गलोक से गिरे गंगाजल से हिमालय ऐसा पवित्र न हुआ जैसा तेरे (इन) उज्ज्वल और पावन कर्मों द्वारा वह वंश समेत पवित्र हुआ है ॥ ३७ ॥

अनेन धर्मः सविशेषमद्य मे त्रिवर्गसारः प्रतिभाति भाविनि ।
त्वया मनोनिर्विषयार्थकामया यदेक एव प्रतिगृह्य सेव्यते ॥३८॥

अनेनेति ॥ हे भाविनि प्रशस्ताभिप्राये । अनेन कारणेन धर्मः सविशेष सातिशयम् अद्य मे । (त्रिवर्गसारः) त्रयाणां धर्मकामार्थानां वर्गस्त्रिवर्गः । त्रिवर्गो धर्मकामार्थैश्चतुर्वर्गः समोक्तैः । इत्यमरः । तत्र सारः श्रेष्ठः प्रतिभाति । यत् यस्मात्कारणात् (मनोनिर्विषयार्थकामया) मनसा निर्विषयार्थकामौ यस्यास्तया त्वया एकः धर्मः एव प्रतिगृह्य स्वीकृत्य सेव्यते । यत्त्वयार्थकामौ विहाय धर्म एव बलम्बितः अतः सर्वेषां न स श्रेयानिति प्रतिपद्यत इत्यर्थः ॥

Notes.—त्रिवर्गसार, 'the best of the triad.' The त्रिवर्ग is धर्म, अर्थ and काम. मनोनिर्विषयार्थकामया, 'from whose mind *artha* and *kama* have been banished. 'निर्विषय, 'driven from the dominion (विषय), banished, exiled.'

Anal. मनसः निर्विषयी अर्थकामौ यस्या सा मनोनिर्विषयार्थकामा तथा (शब्दा) भाविनि, voc. 'O thou who art pious.

Trans.—O pious lady, it is especially to-day (i.e. though I had known so before) that *dharma* appears to me as the best of the triad, since this alone has been accepted and followed by thee with a mind from which *artha* and *kama* (that is, thoughts of wealth and love) have been completely banished.

अनुवाद—हे पुण्यभाव वाली पार्वती, इस (तेरे पावित्र्य आश्रय) के कारण आज मुझे धर्म अर्थ और काम के वर्ग में से धर्म विशेषतः उत्तम दिखता है, जो तू अपने मन में से अर्थ और काम की वासनाओं को पूर्ण रूप से निकाल केवल धर्म ही अंगीकार कर इस का सेवन कर रही है ॥ ३८ ॥

सम्प्रति मनोरथं जिज्ञासुः प्रस्तौति—

प्रयुक्तसत्कारविशेषमात्मना न मां परं सम्प्रतिपत्तुमर्हसि ।

यतः सतां सन्नतगात्रि सङ्गतं मनीषिभिः साप्तपदीनमुच्यते ॥३९॥

प्रयुक्तेति ॥ आत्मना त्वया प्रयुक्तः कृतः सत्कारविशेषः पूजातिशयो यस्य तं (प्रयुक्तसत्कारविशेषं) मां परम् अन्यं सम्प्रतिपत्तुम् अवगन्तुं न अर्हसि । हे सन्नतगात्री सन्नतगङ्गा । अङ्गगात्रकण्ठेभ्यः इति वक्तव्यात् ङीष् । यतः कारणात्मनस इषिभिः मनीषिभिः विद्वद्भिः । शकन्वादित्वात्साधुः । सतां सङ्गतं सख्यं सप्तभिः पदैरापद्यत इति साप्तपदीनं सप्तपदान्धारणसाध्यम् उच्यते । तत्रावयोस्त्वत्कृतसत्कारप्रयोगादेव सिद्धमित्यर्थः । साप्तपदीनं सख्यम् इति निपातनात्साधु ॥

Notes.—परं, 'as a stranger.' It is used here with emphasis. सम्प्रति/पद् 'to take one for, to know one as.' सन्नतगात्रि, voc. 'O thou with stooping frame.' साप्तपदीनम्, 'formed by talking together seven words.'

The word is an irregular formation from सप्तपद 'seven words' by Pan. 5.2. 22. सप्तपदीनं सख्यम् Cf. सख्यं जनाः साप्तपदीनमाहुः Kas. on the same. Also Ragh. 2. 59. सम्बन्धमाभाषणपूर्वमाहुः. Some interpret पद as meaning 'a step,' influenced probably by the impression of सप्तपदी, the seven-steps in a Hindu marriage.

Trans.—It does not beseem thee to consider me, to whom special honour has been shown by thee, as a stranger, since, O lady of the stooping frame, the friendship of the good is maintained as formed by the exchange of seven words.

अनुवाद—तूने मेरा विशेष सत्कार किया है । इसलिये मुझे पर-पुरुष विचार करना तुझे अनुचित है, क्योंकि हे सुन्दर पार्वती विद्वानों ने कहा है कि सत्पुरुषों की मैत्री सात पद उच्चारण करने से प्राप्त हो जाती है ॥ ३६ ॥

अतोऽत्र किञ्चिद्भवती बहुक्षमां द्विजातिमावादुपपन्नचापकः ।

अयं जनः प्रष्टुमनास्तपोधने न चेद्रहस्यं प्रतिवक्तुमर्हसि ॥४०॥

अत इति ॥ हे तपोधने **अतः** सख्याद्धेतोः **अत्र** प्रस्तावे **बहुक्षमां बहु-** क्लिप्तहाम । यद्वा क्षमावतीम् । **भवती** त्वां द्विजातिमावाद् ब्राह्मणत्वाद् **उपपन्न-** **चापकः** सुलभवाच्यर्थः **अयं जनः** स्वयमित्यर्थः । **किञ्चित्** प्रष्टुं मनो यस्य स **प्रष्टुमनाः** प्रष्टुकामः । **तुम्काममनसोरपि** इति मकारलोपः । **रहसि** भवं **रहस्यं** गोप्यं **न चेत्प्रतिवक्तुम्** अर्हसि ॥

Notes—**द्विजाति**, 'a man of any of the first three castes of the Hindus; a Brahmana, being the prominent of the three castes'. Cf. the remark: **जन्मना जायते शूद्रः संस्कारैर् द्विज उच्यते**. A Brahmana is called a *dvi-jati* because he is born *second* time, after his sanskara is done. **चापकः**, 'restlessness; talkativeness, garrulity'. Brahmanas, more than any other caste, are occupied with recitation work; hence their tendency towards garrulity. **प्रष्टुमनाः** 'minded to ask'. The nasal of the infin. drops before **काम** and **मनस्**. This is the view of the orthodox grammarian. We, however, find in the Vedic literature a very large number of formations by the **suf. तु**, and seen in this light, the infin. seems to be no more than the accusative of such a formation. Hence it seems better to regard the maimed infinitive as a noun and the whole a bahuvr. compound.

Trans.—O pious lady, this person, then, who feels inquisitive being a Brahmana, is minded at this stage to ask thee, who hast great patience, something ; if it be nothing secret, I hope thou wilt answer it.

अनुवाद—हे पार्वती उस मैत्री के बल पर तुम्ह बहुत क्षमा वाली से मैं जिस के मन में ब्राह्मण होने के कारण स्वाभाविक जिज्ञासा है कुछ पूछना चाहता हूँ । यदि कोई छिपाने की बात नहीं तो तुम्हें उसका उत्तर देना चाहिये ॥ ४० ॥

प्रष्टव्यमाह—

कुले प्रसूतिः प्रथमस्य वेधसस्त्रिलोकसौन्दर्यमिवोदितं वपुः ।

अमृग्यमैश्वर्यमुखं नवं वयस्तपःफलं स्यात्किमतः परं वद ॥४१॥

कुल इति ॥ प्रथमस्य वेधसः हिरण्यगर्भस्य कुले अन्ववाये प्रसूतिः उत्पत्तिः । यज्ञार्थं हि मया सृष्टेः हिमवानचलेश्वरः । इति ब्रह्मपुराणवचनात् । वपुः शरीरं (त्रिलोकसौन्दर्यं) त्रयाणां लोकानां सौन्दर्यम् इव उदितम् एकत्र समाहृतम् ऐश्वर्यमुखं संपत्सुखम् अमृग्यम् अन्वेषणीयम् न भवति । किन्तु सिद्धमेवेत्यर्थः । वयः नवम् । यौवनमित्यर्थः । अतः परम् अतोऽन्यत् किं तपःफलं स्यात् वद अस्ति चेदिति शेषः । न किंचिदस्तीत्यर्थः ॥

Notes.—प्रथमस्य वेधसः, 'of the first progenitor'. Brahma himself created the Himvat mountain for sacrificial purposes. Thus Pravati was born in the family of the first progenitor of mankind. उदितं 'come up to a single spot (as butter), collected in one place'. अमृग्यम्, 'not to be sought after' from √मृग् 'to hunt, to seek'.

Trans.—Thy descent is in the line of the first progenitor ; thy form is the accumulated charms, as it were, of the three worlds ; the happiness of riches thou needst not hunt after ; and thou hast fresh youth. Say what can austerities achieve beyond this.

अनुवाद—तेरी उत्पत्ति पहले प्रजापति ब्रह्मा की कुल में हुई है, शरीर मानो तीन लोकों का एकत्रित किया सौन्दर्य है, ऐश्वर्य का सुख तुम्हें ढूँढना नहीं

पडता, और यौवनावस्था है । तू ही कह इस से अधिक तपस्या का और क्या फल हो सकता है ? ॥ ४१ ॥

भवत्यनिष्टादपि नाप दुःसहान्मनस्विनीनां प्रतिपत्तिरीदृशी ॥

विचारमार्गप्रहितेन चेतसा न दृश्यते तच्च कृशोदरि त्वयि ॥ ४२ ॥

भवतीति ॥ दुःसहात् सोढुमशक्याद् अनिष्टाद् भर्त्रादिकृतात् अपि मनस्विनीनां धीरस्त्रीणाम् ईदृशी तपश्चरणलक्षणा प्रतिपत्तिः प्रवृत्तिः । प्रतिपत्तिस्तु गौरवे । प्राप्तौ प्रवृत्तौ प्रागल्भ्ये इति केशवः । भवति नाम । नामेति संभावनायाम् (विचारमार्गप्रहितेन) विचारमार्गे प्रहितेन चेतसा चित्तेन तद् अनिष्टं च हे कृशोदरि त्वयि न दृश्यते । विचार्यमाणे तदपि नास्त्यसंभावितत्वादित्यर्थः ॥

Notes.—विचारमार्गप्रहितेन, 'sent on the path of thought'; qualifies चेतसा. प्रहित, past pas. part. from प्र/हि 'to send'. The meaning of the lines is this: However much I may think I cannot discover any ill befallen you, which may make it necessary for you to enter the career of an ascetic.

Trans.—The high-minded ladies have recourse to such an action when some unbearable ill befalls them. But that, O lady of the slender waist, I fail to find out in thee direct as I may my mind in the channel of thought.

अनुवाद—किसी अरुण दुःख के कारण भी धीर स्त्रियों की इधर (अर्थात् तपश्चर्या की ओर) रुचि हो सकती है, परन्तु हे पार्वती, विमर्श-पदवी पर प्रेरित चित्त द्वारा "बहु कौन सा दुःख है" यह तेरे विषय में समझने के मैं सर्वथा असमर्थ हूँ ॥ ४२ ॥ अनिष्टाभावमेव प्रपन्नयति—

अलभ्यशोकाभिभवेयमाकृतिर्विमानना सुभ्रु कुतः पितुर्गृहे ।

पराभिमर्शो न तवास्ति कः करं प्रसारयेत्पन्नगरत्रसूवये ॥ ४३ ॥

अलभ्येति ॥ हे सुभ्रु । इयं त्वदीया आकृतिः मूर्तिः (अलभ्यशोकाभिभवा) अलभ्यो लब्धुमनर्हः शोकेन भर्त्रादयवमानजेन दुःखेनाभिभवस्तिरस्कारो यस्याः सा तथोक्ता । दृश्यत इति शेषः । असंभावितश्चायमर्थ इत्याह—पितुः गृहे विमानिना अभयानः कुतः । न संभाव्यत एवेत्यर्थः । न चाप्यन्यस्माद्भावीत्याह—पराभिमर्शः

परवर्षणं तु तव न अस्ति । पन्नगरत्नसूचये फणिशिरोमणिशलाका
प्रहीतुमित्यर्थः क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः इति चतुर्थी । करं हस्तं कः
प्रसारयेत् । सुभ्रू इत्यत्र भ्रूशब्दस्योबद्धस्थानीयत्वात् नेयद्वयवस्थानावली इति
नदीसंज्ञाप्रतिषेधात् अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः इति ह्रस्वत्वं नास्ति । तेन ह्रस्वः प्रामादिक इति
केचित् । अन्ये तु अप्राणिनात्प्रचारज्ज्वादीनाम् इत्यत्र अलाबूः कर्कशधुः इत्युकारान्ता-
दप्युद्भूतप्रत्ययमुदाहणहार भाष्यकार एतस्मादेव शापकात्कचिदुकारान्तस्याप्युद्भूतत्वाच्चदीत्वे
ह्रस्वत्वमित्याहुः । अत एवाह वामनः—ऊकारान्तादप्युद्भूतः इति से कुतस्तात्पर्यदेव-
माननम् इति पाठान्तरकरणं तु साहसमेवोक्तोपपत्तिसंभवात् । अन्यत्रापि सुभ्रूत्वं कुपिते
त्यपास्तमशनं त्यक्ता कथा योषिताम् इत्यादिप्रयोगदर्शनाद्वंशस्थइते पादादौ जगण्मन्नप्रसङ्गा
चेत्यलं गोष्ठीभिः ॥

Notes.—अलभ्यशोकाभिभवा, 'which can never suffer an overthrow by grief'. People generally believe that misery fears to oppress sweet forms. सुभ्रू—The correct form in voc. sing. of सुभ्रू f. would be सुभ्रूः. Bhatto. Dixit expresses himself on the point thus :—कथं तर्हि हापितः कासि हे सुभ्रू इति भदिः । प्रमाद एव अयामिति बहवः. Thus this form here may too be regarded as an *oversight* on the part of our poet. For a detailed discussion on the point see the comm. पराभिर्भशः 'outrage by a stranger'. पन्नगरत्नसूचये, 'for or towards the needle-point of the serpent's gem'. The meaning is that no stranger dare point at her insultingly as none can at a cobra.

Trans.—O lady of bewitching eyebrows, these charms can never suffer an overthrow by grief ; in thy father's house wherefrom can there possibly be any rudeness ? and (outside) there cannot be any outrage by a stranger, for who dare extend his hand towards the needle-point of the serpent's gem.

अनुवाद—हे सुन्दर पार्वती ! यह मूर्ति दुःख प्राप्त करने के योग्य हात नहीं होती, पितृ-गृह में मान-भङ्ग की सम्भावना नहीं और किसी पर-पुरुष में इसका

अपमान करने का उसाह कहां ? कौन है जो अपना हाथ फणियर साप के शिरोमणि की नोक की ओर उठायेगा ? ॥ ४३ ॥

किमित्यपास्याभरणानि यौवने धृतं त्वया वार्धक्यशोभि वल्कलम्
वद प्रदोषे स्फुटचन्द्रतारका विभावरी यद्यरुणाय कल्पते ॥४४॥

किमिति ॥ हे गौरि किमिति केन हेतुना यौवने त्वया आभरणानि अपास्य विहाय । वृद्धस्य भावो वार्धक्यम् । मनोज्ञादित्वाद् वुत्प्रत्ययः । वार्धकं वृद्ध-संघाते वृद्धत्वे वृद्धकर्मणि । इति विश्वः । तत्र शोभत इति वार्धक्यशोभि वल्कलं धृतम् । प्रदोषे रत्ननीमुखे स्फुटाः प्रकटाश्चन्द्रस्तारकाश्च यस्याः सा स्फुटचन्द्र-तारका विभावरी रात्रिः अरुणाय सूर्यसुताय कल्पते यदि अरुणं गन्तुं कल्पते किम् । वद ब्रूहि । क्रियार्थोपपदस्य इत्यादिना चतुर्थी । दीप्यमानशशाङ्क-तारके प्रदोषे यद्यरुण उदेति ततो विभूषणापहारेण तव वल्कलधारणं संघटत इति भावः ॥

Notes.—वार्धक, 'old age', formed from वृद्ध 'old'.
वार्धक्यशोभि वल्कलम्,—Of. the Raja's speech in Sak. act 1.
" कामम् अनुरूपम् अस्या वयसो वल्कलं... ". अस्याः refers to Sakun-
tala. अरुणाय कल्पते,—The idea is that the moon and
the stars adorn the night in a natural way and the
gray before the day-break suits it when near its end.
So the red bark-mantle (says the Brahmacharin) will
suit thee (Parvati) only in old age.

Trans.—Why hast thou rejecting ornaments in
thy youth, worn the bark mantle which suits old age.
Say if the night in the first part of its career, glorious
with the moon and the stars, can suitably unite with
the gray of the morning.

अनुवाद—क्या कारण है कि यौवनावस्था में तू ने भूषणों को निरादर कर
बुढापे में शोभा देने वाली वृद्ध की छाल ओढी है । तू ही कह यदि चांद और तारों
भरी रात प्रातःकाल की खाली के स्थान पर जाने के योग्य है ॥ ४४ ॥

तपःप्रयोजनं निराकर्तुमाह—

दिवं यदि प्रार्थयसे वृथा भ्रमः पितुः प्रदेवास्तव देवभूमयः ।

अथोपयन्तारमलं समाधिना न रत्नमन्विष्यति मृगवते हि तत् ४५

दिवमिति ॥ दिवं स्वर्गं प्रार्थयसे कामयसे यदि तर्हि भ्रमः तपश्चरण-

प्रयासः वृथा निष्कृजः । यदि स्वर्गार्थं तप्यसे ततः श्रमं मा कार्षीः । कुतः । तव पितुः हिमवतः प्रदेशाः देवभूमयः स्वर्गपदार्थाः तत्रत्या इत्यर्थः । अथ उपयन्तारं वरं प्रार्थयसे तर्हि समाधिना तपसा अलम् । न कर्तव्यमित्यर्थः । निषेधस्य निषेधं प्रति करणत्वाल्लुतीया । तथा हि । रत्नम् । कर्तुम् । न अन्विष्यति न मृगयते । प्रदीतारमिति शेषः । किन्तु तत् रत्नं मृगयते । प्रदीतृनिरिति शेषः । न हि वरार्थं त्वया तपसि वर्तितम् किन्तु तेनैव त्वदर्थमिति भावः ॥

Notes.—उपयन्तारम्, 'a husband', from उप+यम् 'to marry'. Thus Siva came nearer the desire of Parvati's heart, and prepared the ground for trying devotion.

Trans.—If thou covetest Heaven, superfluous is thy attempt ; for the estate of thy father provides mansions for the gods ; if, however, a suitable husband, thou mightest end thy penance : a gem need not search, that is searched after.

अनुवाद—यदि तुम्हें स्वर्ग की कामना है तो यह तेरा परिश्रम व्यर्थ है क्योंकि तेरे पिता का स्थान देवताओं की निवास भूमि है, और यदि तू योग्य वर चाहती है तो समाधि अनावश्यक है । रत्न (प्रादक को) स्वयम् नहीं ढूँढता, परन्तु प्रादक उसकी तलाश करता ॥ ४५ ॥

वग्वाचकाक्षरश्रवणानन्तरमेव देव्या उष्णोच्छ्वासमालक्ष्य प्रश्नेषु च प्रत्युत्तरमनुपलभ्य स्वयमेवाशङ्कयाह—

निवेदितं निःश्वसितेन सोष्मणा मनस्तु मे संशयमेव गाहते ।

न दृश्यते प्रार्थयितव्य एव ते भविष्यति प्रार्थितदुर्लभः कथम् ४६

निवेदितमिति ॥ सोष्मणा निःश्वसितेन निःश्वासवायुना निवेदितम् । चिन्तानुभावोष्णोच्छ्वासिन ते वरार्थित्वं सूचितमित्यर्थः । तर्हि—किं प्रश्नश्च सनेनेत्याह । मे मनः तु तथापि संशयमेव गाहते प्राप्नोति । कुतः । ते तव । कृत्यानां कर्तारि वा इति षष्ठी । प्रार्थयितव्यः प्रार्थयितुमर्ह एव न दृश्यते । प्रार्थित दुर्लभः प्रार्थितो दुर्लभः स कथं भविष्यति । नास्त्येवेत्यर्थः ॥

Notes.—गाह्, 'to dive or enter into,' is used idiomatically with संशयम् (doubt). मनस्तु मे संशयमेव गाहते

means 'but still doubt haunts my mind'. प्रार्थयितव्यः, 'one who is worthy of thy desire' is to be distinguished from प्रार्थित 'one whom thou covetest'.

Trans.—(Doubtless) thou hast expressed thy desire for a husband by your hot sigh ; but still doubt haunts my mind. I do not see at all anyone who may worthily deserve thy love, how can then there be a person whom thou covetest and be (still) unobtainable.

अनुवाद—उष्ण निःश्वास से मुझ पर तेरी अभिलाषा स्पष्ट हो गयी है, तो भी मेरे मन में शंकायें उठती हैं । मुझे तो तेरे योग्य वर ही नहीं कहीं दीखता, फिर भला यह कैसे हो सकता है कि तू उसे चाहे और वह तुझे दुर्लभ हो ॥ ४६ ॥

अथ पतिप्रार्थनामेव सिद्धवत्कुर्यात्—

अहो स्थिरः कः कोऽपि तवेप्सितो युवा चिराय कर्णोत्पलशून्यतां गते
उपेक्षते यः श्लथलम्बिनीजटाः कपोलदेषे कलमाग्रपिङ्गलाः॥४७॥

अहो इति॥ अहो चित्रम् । तव ईप्सितः आप्तुमिष्टः युवा कः अपि स्थिरः कठिनः । वर्तत इति शेषः । कुतः । यः युवा चिराय चिरात्प्रभृति कर्णोत्पल-शून्यतां गते प्राप्त कपोलदेशे गरुडस्थले श्लथाः शिथिलबन्धना अत एव लम्बिन्यस्ताः श्लथलम्बिनीः (कलमाग्रपिङ्गलाः) कलमाः शालिविशेषास्तेषाम-आणि तद्वत्पिङ्गलाः जटाः उपेक्षते । यस्त्वामिदृशी दृष्ट्वा न व्यथते स नूनं वज्रहृदय इत्यर्थः ॥

Notes.—स्थिरः, 'hard (-hearted), cruel.' The use of this adjective seems to hint at Siva's name स्याणु. श्लथ, 'loose'. कलम, m. 'a kind of rice, paddy.'

Trans.—The youth on whom thou hast set thy heart is indeed cruel, since he still looks on with indifference on thy matted hair, sunburnt like the ends of the blades of the paddy plant, and hanging loosely over thy cheeks, which have long been without ear-lotuses.

अनुवाद—ओह तेरी प्रेम-पात्र युवक जन निःसन्देह स्थिर है जो बहुत चिर तेरी कर्ण-कमल हीन गालों पर ढीली गिर रही धान की नोक के समान सूख्य की गर्मी से भूरी हुई जटाओं को देखता है और दुःखित नहीं होता ॥ ४७ ॥

मुनिव्रतेस्त्वामतिमात्रकर्षितां दिवाकराप्लुष्टविभूषणास्पदाम् ।
शशाङ्कलेखापिब पश्यतो दिवा सचेतसः कस्य मनो न दूयते ॥४८॥

मुनिव्रतैरिति ॥ मुनिव्रतैः चान्द्रायणादिभिः (अतिमात्रकर्षिताम्)
अतिमात्रमत्यन्तं कर्षितां (दिवाकराप्लुष्टविभूषणास्पदां) दिवाकरेण सूर्येणा-
प्लुष्टानि दग्धानि वातातपसंस्पर्शान्मृदुत्वाच्च श्यामीकृतानि विभूषणास्पदानि भूषणास्था-
नानि यस्यास्तां तथोक्ताम् । अत एव दिवा अहनि शशाङ्कलेखापिब स्थितां
त्वां पश्यतः सचेतसः जीवतः कस्य पुंसः मनः न दूयते न परितप्यते ।
अपि तु सर्वस्यैवेत्यर्थः ॥

Notes.—अतिमात्रकर्षितां, 'emaciated beyond measure'. Anal. अतिमात्रं कर्षिताम् इति, कर्षित is formed from √ कृष् 4 P. 'to become emaciated.' दिवाकराप्लुष्ट—, 'burnt by the sun.' √ प्लुष् means 'to burn.'

Trans.—The heart of what living man is not pained, when he sees thee exceedingly emaciated by the hermit's vows with the places where ornaments were worn scorched by the sun, and (looking pale) like a thin lunar digit by the day-time.

अनुवाद—दिन में चन्द्र-कला की भांति तुझे तपस्या से अत्यन्त कृश हुई और सूर्य (की किरणों) से दग्ध भूषण स्थान वाली को देखकर किस सज्जन मनुष्य के मन में क्रेश नहीं होता ? ॥ ४८ ॥

अवैमि सौभाग्यमदेन वञ्चितं तव प्रियं यश्चतुरावलोकिनः ।

करोति लक्ष्यं चिरमस्यचक्षुषोर्न वक्त्रमात्मीयमरालपक्ष्मणः ॥४९॥

अवैमिति ॥ तव प्रियं वल्लभं सौभाग्यमदेन सौन्दर्यगर्भेण । कर्त्रा ।
वञ्चितं निपलब्धम् अवैमि वेदि यः । प्रियश्चतुरं मधुरमवलोकयत इति चतुरा-
वलोकिनः अरालपक्ष्मणः कुटिलरोम्णः । अरालं वृजिनं जिह्वाम् इत्यमरः । अराल-
त्वदेयस्य चक्षुषः आत्मीयं वक्त्रं मुखं चिरं लक्ष्यं विषयं न करोति ।
दृष्टिपथं न गच्छतीत्यर्थः तदर्थं । गर्वेण इतो निष्कलात्मलाभो जात इति भावः ॥

Notes.—चतुरावलोकिनः, 'casting lovely glances.' लक्ष्य, m. 'aim, mark, target.' वक्त्रम्, 'mouth, face', from √ वच् 'to speak.' आत्मीय, pronominal adjective from आत्मन् (suffix व). अराल, 'crooked, curved.'

Trans.—I deem your lover to have been misled by the pride of his charms, who has, for so long a time, refused to make himself the target of thine eyes with curved eye lashes and bewitching looks.

अनुवाद—मुझे ज्ञात होता है कि तेरा कान्त-जन अपने सौन्दर्य-गर्व के धोखे में है, जो उसने इतना विर अपने मुख को इस तेरी मनेदर दृष्टि और तिरछी पलकों वाली आंख का निशाना नहीं बनाया ॥ ४६ ॥

क्रियच्चिरं श्राम्यसि गौरि विद्यते ममापि पूर्वाश्रमसंचितं तपः ।

तद्धर्धभागेन लभस्व काङ्क्षितं वरं तामिच्छामि च साधु वेदितम् ॥ ४७ ॥

क्रियदिति ॥ हे गौरि । क्रियत् किंप्रमाणकम् । किमवधिकमित्यर्थः । चिरं श्राम्यसि तपस्यसि । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । ममापि (पूर्वाश्रमसंचितं) पूर्वाश्रमः प्रथमाश्रमो ब्रह्मचर्याश्रमस्तत्र संचितं संपादितं तपः विद्यते । (तद्धर्धभागेन) अर्धवासो भागश्च तेन तस्य तपसाऽर्धभागेनैकदेशेन काङ्क्षितम् इष्टं वरम् उपयन्तारं लभस्व । तं वरं साधु सम्यक् वेदितुं ज्ञातुम् इच्छामि च । यद्यपी योग्यो भवति तदा ममापि संमतिरिति भावः ॥

Notes.—तद्धर्धभागेन लभस्व,—Here we have a covert reference to Siva himself who gave one-half of his body to Parvati. *Vide supra* 1. 50. शरीराध्वरा हरस्य. लभस्व is almost wholly used in the benedictive sense. The implied sense may then be 'mayst thou get thy desired husband by the half.' It is to be remarked here that spiritual merit was transferable.

Trans.—"O fair lady, for how long a period wilt thou thus mortify thy frame? I too am in possession of considerable spiritual merit hoarded in my early years; get, then, thy lover for whom thou hast been yearning by the half of that. All the same I want to know more fully of him."

अनुवाद—हे पार्वती तू कितनी देर दुःख उठायेगी ? मेरा भी ब्रह्मचर्याश्रम में जोड़ा हुआ तप है, तू उसके अर्धे अंश से अपने वर को प्राप्त कर सकती है । परन्तु तूरे प्रेम पात्र से मैं पूर्ण-प्रकार परिचित होना चाहता हूँ ॥ ४७ ॥

इति प्रविश्याभिहिता द्विजन्मना मनोगतं सा न शक्नोति शंसितुम् ।

अथो वयस्यां परिपार्श्ववर्तिनीं विवर्तितानञ्जननेत्रमैक्षत ॥५१॥

इतीति ॥ इति इत्थं द्विजन्मना द्विजेन प्रविश्य अन्तर्गत्वा । आसन्नदह-
स्यमुद्गाधेत्यर्थः । अभिहिता उक्ता सा पार्वती मनोगतं हृदिस्थं वरं शंसितुं वक्तुं
न शक्नाक समर्था नाभूत् । लज्जयेति शेषः । अथो अनन्तरं परिपार्श्ववर्तिनीं
वयस्यां सखी (विवर्तितानञ्जननेत्रं) विवर्तितं विचालितमनञ्जनं व्रतवशाद्वर्जितक-
ञ्जलं नेत्रं यस्मिन्कर्मणि तत्तथा ऐक्षत । नेत्रसंज्ञयैव प्रत्युत्तरं वाचयांचकारेत्यर्थः ॥

Notes.—प्रविश्य,—This shows how completely the stranger had expressed the secret of her heart. मनोगतं सा न शक्नाक शंसितुम्, 'she could not lay bare the desire of her heart.' Of course, through bashfulness. वयस्या 'being of the same age, companion, friend' from वयम् (age) Pan. 5. 4. 91. विवर्तित, 'bent aside, turned aside,' from वि/वृत् (caus.).

Trans.—Thus addressed by the twice-born stranger, penetrating (into her very soul), she could not give expression to what was passing in her mind; therefore, bending aside her eye now devoid of collyrium, she cast a glance at her friend, who sat by her side.

अनुवाद—जब उस ब्रह्मचारी ने इस प्रकार उसके मन की बात कही तो पार्वती लज्जा के कारण अपना मनोरथ न कह सकी । इस लिये उसने पास बैठी अपनी सहेली की अञ्जन हान नेत्रों से संज्ञा की ॥ ५१ ॥

सखी तदीया तमुवाच वार्णिनं निबोध सावो तव चेत्कुतूहलम् ।

यदर्थमम्भोजमिवोष्णवारणं कृतं तपःसाधनमेतया वपुः ॥ ५२ ॥

सखीति ॥ तस्याः पार्वत्या इयं तदीया सखी वयस्या तम् । वार्णः प्रशस्तिः
इति क्षीरस्वामी । सोऽस्यास्तीति वार्णिनं ब्रह्मचारियम् । वार्णाद्ब्रह्मचारिणि इतीति-
प्रत्ययः । उवाच ब्रूते स्म । किमिति । हे साधो विद्वन् तव कुतूहलं चेत् ।
श्रोतुमस्तीति शेषः । तर्हि निबोध अवगच्छ । आकर्णयेत्यर्थः । बुध अवगमने इति
धातोर्भाष्यदिकालोद् । श्रोतव्यं किं तदाह—यस्मै लाभार्थं यदर्थम् । अर्थेन सह
मित्यसमासः सर्वसिद्धता चेति ब्रह्मण्यम् इति वार्तिकनियमादिकथाविशेषणम् । एतस्या

पार्वत्या अम्भोजं पद्मम् उष्णवारणम् आतपत्रम् इव वपुः शरीरं तपःसाधनं कृतम् । तपःप्रवृत्तिकारणमुच्यते श्रूयतामित्यर्थः ॥

Notes.—तदीया, from तद् ' he, she, it. ' (suf. छ). वर्णिन्, ' a brahmacharin. ' By Pan. 5. 2. 134. वणोद् ब्रह्मचारिणि वर्ण takes the suf. इन् if a brahmacharin be meant. So a brahmacharin of any one of the twice-born castes may be called a वर्णिन्. Otherwise in the sense of ' having a caste ' we have the form वर्णवत्. अम्भोजमिव उष्णवारणम्,—The meaning is that if one seeks to keep off the fury of the sun by using a lotus as a parasol, the obvious result would be that the flower would be withered. So Parvati too is withering her lotus-like frame for the sake of the lover.

Trans.—Said her friend to the Brahmacharin : Know, holy Father, if thou art still curious, him for whose sake this tender body is being subjected to rigorous penance , as by one a lotus to stay the scorching rays (of the sun).

अनुवाद—तब उसकी सहेली उस ब्रह्मचारी से इस प्रकार बोली —“ हे विद्वन्, यदि आप की इस विषय में जानने की अभिलाषा है तो आप उस में परित्वित हो सकते हैं जिसको प्राप्त करने के लिये पार्वती ने अपने शरीर को मानो सूर्य के तीक्ष्ण तेज को रोकने के लिये कमल को तपस्या का साधन बनाया है ॥ ५२ ॥

दृढमनःसङ्गसंकल्पा जागरः कृशताऽरतिः । हित्यागोन्मादमृच्छन्ता इत्यनन्दश दश ॥ इति । तत्रास्याः काश्चिदशाः क्रममनादस्यैव योगयति—इयमित्यादिभिः षड्भिः श्लोकेः ।

इयं महेन्द्रप्रभृतीनाधिभ्रियश्चतुर्दिगीशानवमत्य मानिनी ।

अरूपहार्यं मदनस्य निग्रहात्पिनाकपाणिं पतिमाप्नुभिच्छति ॥५३॥

इयमिति ॥ मानिनी इन्द्राणीप्रभृतीरतिशय्य वर्तितव्यमित्यभिमानवती इयं पार्वती अधिभ्रियः अधिकैश्वर्यान् महेन्द्रप्रभृतीन् इन्द्रादींश्चतुर्णां दिशामीशान् (चतुर्दिगीशान्) इन्द्रवरुणयमकुबेरान् । तद्वितार्थ—इत्यादिनोत्तरपदसमासः ।

अन्नमस्य अवधूय मदनस्य निग्रहात् निर्वहणाद्धेतोः । अक्रामुकत्वादित्यर्थः ।
रूपेण सौन्दर्येण हाथौ वशीकरणीयो न भवतीति अरूपहार्यं पिनाकः पाशौ यस्य
तं पिनाकपाणिं हरम् । प्रहरणार्थेभ्यः परे निग्राससम्यौ भवतः इति साधु । पतिं
भर्तारम् आप्तुमिच्छति । एतेन सङ्कल्पावस्था सूचिता ॥

Notes.—प्रधिभियः,—An. l. अधिका श्रीः येषां तान्,
चतुर्दिगीशाः,—The four lords of the four directions are
Indra (east), Varuna (west) Yama (south), and
Kubera (north). **अरूपहार्यं,—**May either be considered
as the conclusion (मदनस्य निग्रहः serving as the middle
term), or as an impossible occurrence after Kama's
death.

Trans.—Spurning the opulent lords of the four
quarters, Great Indra and others, she of high aspira-
tions pines to get for her husband the trident-wielding
god, who, however, now that Cupid is dead, cannot be
captivated by charms.

अनुवाद—मनस्विनी पार्वती वसुपति महेन्द्रादि चतुर्दिग्पालों की परवाह
न कर मदन-मृत्यु के कारण मन न लुप्त हो जाने वाले शिवजी महाराज को अपना
पति बनाया चाहती है ॥ ५३ ॥

असह्यदुङ्कारनिवर्तितः पुरा पुरारिमप्राप्तमुखः शिलीमुखः ।

इमां हृदि व्यायतपातमक्षिणोद्विशीर्णमूर्तेरपि पुष्पधन्वनः ॥५४॥

असह्येति ॥ पुरा पूर्वं (असह्यदुङ्कारनिवर्तितः) असह्येन सोढुमशक्येन
दुङ्कारेण रौद्रेण निवर्तितः । अत एव पुरारिं हरम् अप्राप्तमुखः अप्राप्तफलः
विशीर्णमूर्तेः नष्टशरीरस्य अपि पुष्पधन्वनः कामस्य शिलीमुखः बाणः इमां
पार्वती हृदि (व्यायतपातम्) व्यायतः । सुदूरावगाढ इति यावत् । तादृक्पातः प्रहारो
वस्मिन् कर्मणि तत्त्वा अक्षिणोत् अकर्शत् । दग्धदेहस्यापि मार्गणो क्षमः । यदुः
सर्वत्र बाध्यते इति भावः । अनेन विवृण्वती शैलसुतापि भावम् (३ । ६८) इत्यत्रोक्तं
चक्षुःप्रीतिमनः सहाख्यमवस्थाद्वयमनन्तरावस्थोपयोगितयानूयकार्थवस्था सूचिता ॥

Notes.—दुङ्कार,—Vide supra 2. 26. पुरारिः, 'the
enemy of the cities.' When fiendish activity was at

its highest and the demons fancied themselves secure in their three strongholds of gold, silver, and iron, Siva made elaborate preparations and destroyed their citadels. We are told that Siva stood post-like for some one thousand years to conquer the strongholds of the powers, of darkness. Hence Siva's such names as पुरारि, पुरारति, पुररिपु etc. शिलीमुखः 'an arrow'. व्यायतपातम्, adv. 'in such a way that the wound was the deepest'.

Trans—Turned back by (Rudra-Siva's) terrible growl, and its point thus failing to reach the Enemy of the Cities, the shaft of the god of the flowery bow struck deep into this lady's heart, although the body of the god had been (immediately) annihilated.

प्रभुवाद—जो काम-बाण रुद्रशिव के भयानक हुंकार से लौटाया गया और जिस की नोक पुर-रिपु शिवजी महाराज तक पहुँच न सकी उसने इस मेरी सहेली के कनेजे के भीतर दूर तक प्रहार किया यद्यपि मदन उसी क्षण दग्ध हो चुका था ॥ ५४ ॥

तदा प्रभृत्युन्मदना पितुर्गृहे ललाटिकाचन्दनधूसरालका ।

न जातु बाला लभते स्म निर्वृतिं तुषारसङ्घातशिलातलेष्वपि ॥ ५५ ॥

तदेति ॥ तदेति च्छेदः । तदा प्रभृति । तत आरभ्येत्यर्थः । सप्तम्यर्थस्यापि दाप्रत्ययस्य पञ्चम्यर्थे लक्षणा प्रभृतियोगे पञ्चमीनियमात् । पितुर्गृहे उन्मदना उत्कटमन्मथा (ललाटिकाचन्दनधूसरालका) ललाटस्थालंकारो ललाटिका तिलकः । कर्णशलाटात्कनकंकारे इति कन्प्रत्ययः । तस्याश्चन्दनेन धूसरा धूसरवर्णा अलकादर्च्यकुन्तला यस्याः सा तथोक्ता । बाला पार्वती जातु कदाचिदपि (तुषार-सङ्घातशिलातलेषु) तुषारसङ्घातास्तुषारघनास्त एव शिलास्तासां तलेषूपरिभागेषु अपि निर्वृतिं दुःखं न लभते स्म । एतेनारस्यपरसंज्ञा विषयविद्वेषावस्था द्वादशा-वस्थापक्षे संश्वस्य व्यज्यते ॥

Notes.—उन्मदना, 'strongly burning with love'.

Anal. उत्कटः मदनः यस्याः or यस्यां सा. ललाटिकाचन्दन, 'the sandal-paste now forming her forehead-ornament'. Parvati

had laid aside her ornaments and she only applied sandal-paste. Even this cool sandal-paste nowise allayed her love-fever. ललाटिका, 'an ornament worn on the brow'. Pan. 4. 3. 68. कर्णजलादात् कन् अलङ्कारे निर्वृति, f. 'tranquillity, peace'.

Trans.—Since then, this maiden, burning with love, and with her locks turned ash-white by the sandal-paste decking her brow, has never known what comfort is, even when reclining, in her father's house, on the (cool) banks of hardened snow.

अनुवाद—उस समय से लेकर माथे पर लगाये चन्दन से भस्म-वर्ण बालों वाली पार्वती पितृ-गृह में बर्फ के शिला-समान टुकड़ों पर भी कभी सुख न पाती थी ॥ ५५ ॥

**उपात्तवर्णे चरिते पिनाकिनः सबाष्पकण्ठस्खलितैः पदैरियम्
अनेकशः किन्नरराजकन्यका वनान्तसङ्गीतसखीररोदयत् ॥५६॥**

उपात्तेति ॥ इयं पिनाकिन शंभोः चरिते त्रिपुरविजयादिष्वेति उपात्त-
वर्णे प्रारब्धगीतकमे । गीतकमे स्तुतौ वेदे वर्णशब्दः प्रयुज्यते । इति हज्जायुवः ।
(सबाष्प कण्ठस्खलितैः) सबाष्पे गद्गदे कण्ठे स्खलितैर्विरीर्यैः पदैः सुप्तिङ-
न्तस्यैः । करणैः । (वनान्तसङ्गीतसखीः) वनान्ते सङ्गीतेन निमित्तेन सखीव्यस्या
किन्नरराजकन्यकाः अनेकशः बहुशः अरोदयत् अश्रुमोक्षमकारयत् । हरच-
रित्यानवगितमदनवेदनामेनां दीक्ष्य किन्नर्योऽपि स्फुरदुरितिभावः । अत्र वर्णस्खलनलक्ष-
णकार्योक्त्या पुनः पुनस्तत्कारणभूतमूर्च्छावस्थाप्रादुर्भावा व्यज्यतेऽन्यथा सखीरोदना-
नुपपत्ते रिति । द्वादशावस्थापक्षे तु प्रलापावस्था च व्यज्यते । प्रलापो गुणकार्तिनम्
इत्यालंकारिकाः ॥

Notes.—उपात्तवर्णे, 'made the subject of a song, sung in a song'. उपात्त, 'received'. The p. pas. part. दत्त from दा 'to give' drops its initial consonant द्, when preps. आ, उपा, नि, and प्र precede it; नि lengthens its ending vowel as well. So we have आत्त, उपात्त, नीत्त, and प्रत्त. वर्ण, 'arrangement in a song'.

Trans.—Often when the exploits of the trident-wielding god were set to music, did this lady make the daughters of the Kinnara kings, her companions in song in the forest, shed bitter tears by her (sad) words coming from her tear-choked throat.

अनुवाद—शिवजी महाराज का चरित्र गाये जाने पर यह आंसुओं से रुके कण्ठ में से निकल रहे पदों द्वारा वन में संगीत-सखियों किन्नर राजपुत्रियों को रुलाती थी ॥ ५६ ॥

त्रिभागशेषासु निशासु च क्षणं निमील्य नेत्रे सहसा व्यबुध्यत ।
क नीलकण्ठ व्रजसीत्यक्षयवागासत्य कण्ठार्पितबाहुबन्धना ॥५७॥

त्रिभागेति ॥ (च) किंचेति चार्थः । (त्रिभागशेषासु) शिष्यत इति शेषः । कर्मणि घञ् । त्रिभ्यो भागेभ्यः शेषास्ववशिष्टासु । यदा रात्रेरत्रियामत्नेन प्रतिदत्त्वात् तृतीयो भागत्रिभागः । संख्याशब्दस्य वृत्तिविषये पूरणार्थत्वमिष्यते । यथा शतांशः सहस्रांशः इति । त्रिभागः शेषो यासां तासु निशासु क्षणं क्षणमात्रं नेत्रे निमील्य मीलित्व सहसा सद्यः हे नीलकण्ठ क व्रजसि कुत्र गच्छसी इति (अलक्ष्य-वाक्) अलक्ष्या निर्विषया वाग्वचनं यस्याः सा तयोका । तथा (असत्यकण्ठार्पितबाहुबन्धना) असत्ये मिथ्यभूते कण्ठे अर्पितं बाहुबन्धनं यस्याः सा तथा सती व्यबुध्यत विबुधवती । एतेन जागरण्मादौ सूचितौ ॥

Notes.—त्रिभागशेषा, 'when the third part still remained'. त्रि in त्रिभाग may thus be interpreted as an *ordinal* number meaning तृतीय. See the comm. A night is often spoken of as containing three watches or *praharas*. अलक्ष्यवाक्, 'uttered in the hollow air'. The meaning is this.—The figure of Siva passed before her eyes in her sleep. Parvati, then, in her feverish haste immediately got up, and threw her arms round the mass of darkness where she saw Siva ; and she audibly uttered these words क नीलकण्ठ व्रजसि as she saw the unreal figure getting away from her clasp. अलक्ष्य thus means 'having nothing visible (as the addressee)'.
.

Trans.—At night, when its third part still remained, she would scarce close her eyes for a moment, when she would all too sudden start up from her bed, and clasping her arms round the shadowy neck, speak to the hollow wind, “God of the azure neck, whither art thou hastening?”

अनुवाद—अब रात का तीसरा पहर होता और उस की आँख मिटी होने को एक क्षण ही होता था उस समय वह एकाएक उठ बैठती और मिथ्या-कण्ठ में अ-नी बाँहें डाल कर बिना किसी व्यक्ति के हाते कहती “हे नील-कण्ठ, अब तुम कहाँ जाते हो” ॥ ५७ ॥

स्वप्रसादस्यप्रतिकृतिदर्शनतदङ्गस्पृष्टस्पर्शाख्याश्चत्वारो विराहिणां विनोदाः । तत्र स्वप्रसन्दर्शनमुक्त्वा प्रतिकृतिदर्शनमाह—

यदा बुधैः सर्वगतस्त्वमुच्यसे न वेत्ति भावस्थमिदं कथं जनम् ।
इति स्वहस्तोल्लिखितश्च मुग्धया रहस्युपाळभ्यत चन्द्रशेखरः॥५८॥

यदेति ॥ यदा यत इत्यर्थः । यदेति हेतौ इत्युक्त्वा गणव्याख्यानेऽस्त्योदा-
हृतत्वात् । त्वं बुधैः मनीषिभिः सर्वगतः सर्व-^वत्पीति उच्यसे । तत इय-
व्याहारः । भावे रत्याख्ये तिष्ठतीति भावस्थम् । त्वय्यनुरागिणमित्यर्थः । इमं
जनम् । इममित्यात्मनिर्देशः । कथं न वेत्ति न जानासि । इति मुग्धया
मूढया । अकिञ्चित्करश्चित्रगतोपालम्भः इत्यजानानयेत्यर्थः । तथा (स्वहस्तोल्लिखितः)
स्वहस्तेनोल्लिखितश्चित्रे लिखितः चन्द्रशेखरः रहसि एकान्ते । सखीनामसमक्ष-
मित्यर्थः । उपाळभ्यत साधिज्ञेयमुक्तः च । उक्तसमुच्चयार्थवकारः । यद्यपि रहस्युक्तं
तथापि सखीसमक्षकरणाज्ज्ञात्यागो व्यज्यत एव ॥

Notes.—In the last stanza we were told how Parvati kept awake all the night, and how she was denied union with her beloved even in her dream because of the vision disappearing all too quickly ; in this stanza we find her monomaniac mind losing itself, in the day-time, in the picture, drawn by her, of Siva, who is reproached for not knowing the feelings of her heart, भावस्थ, ‘devoted, attached’. मुग्धा, ‘the foolish,

ignorant (maid)'. Parvati forgot in her love that it was a mere picture that she was addressing. उपा/लम्, A. 'to chide, to taunt, to reproach'.

Trans.—"When thou art called omnipresent by the wise, how is it, then, that thou dost not know this (poor) person so attached (to thee)"—thus the ignorant maid reproached in secret the moon-crested god portrayed by her own hand.

अनुवाद—विज्ञ जन तुम को सर्वान्तर्धामी कहते हैं, तो कैसे आप इस आप के प्रेम में चूर हुई दासी को नहीं जानते"—इस प्रकार वह एकान्त में चन्द्रशेखर की अपने हाथ से खींची हुई प्रतिकृति को उपालम्भ देती थी ॥ ५८ ॥

यदा च तस्याधिगमे जगत्पतेरपश्यदन्यं न विधिं विचिन्वती ।
तदा सहास्माभिरनुज्ञया गुरोरियं प्रपन्ना तपसे तपोवनम् ॥५९॥

यदेति ॥ जगत्पतेः तस्य ईश्वरस्य अधिगमे प्राप्तिं अन्यं विधिं उपायं विचिन्वती मृगयमाणा यदा न अपश्यत् तदा इयं पार्वती गुरोः पितुः अनुज्ञया अस्माभिः सह तपसे तपश्चरितुं तपोवनं प्रपन्ना प्राप्ता च ॥

Notes.—विचिन्वती, ' (though) seeking (anxiously)' वि/चि 'to seek'.

Trans.—When, however, she could not find, though anxiously seeking, any way to union with the lord of the universe, she, permitted by her father, then repaired to this penance-grove in our company for practising austerities.

अनुवाद—जब ढूंढने पर भी उसे जगत्पति शिवजी महाराज की प्राप्ति का और कोई साधन न मिला तब पिता की अनुज्ञा से वह हमारे संग तपश्चर्या के लिये इस तपोवन में आई ॥ ५९ ॥

द्रुमेषु सख्या कृतजन्मसु स्वयं फलं तपःसाक्षिषु दृष्ट्वेष्वपि ।
न च प्ररोहाभिमुखोऽपि दृश्यते मनोरथोऽस्याः अशिमौलिसंश्रयः ॥
द्रुमेष्विति ॥ सख्या पार्वत्या स्वयं (कृतजन्मसु) कृतं जन्म येषां तेषु स्वयं शेषित्वित्यर्थः । (तपःसाक्षिषु) तपसः साक्षिषु साक्षाद्दृष्टुं चक्षुः

द्रुमेषु अपि फलं दृष्टं लब्धम् । जनितमित्यर्थः । अस्याः पार्वत्याः च शशि-
मौलिसंभयः चन्द्रशेखरविषयः मनोरथः तु प्ररोहामिमुखः अङ्गरोमुखः
अपि न दृश्यते । प्ररोहस्त्वङ्गुरः इति वैजयन्ती । स्वयं रोपितवृक्षफलकालेऽप्यस्या
मनोरथस्य नाङ्गुरोदयोऽप्यस्ति । फलाशा तु दुरापास्तेत्यर्थः ॥

Notes.—प्ररोह, m. 'growing or shooting forth'.
शशिमौलि, is only a paraphrase of चन्द्रशेखर in
Stanza 58.

Trans.—Fruit is seen by our friend even on the
trees grown (lit. given birth) by herself and witnesses
of her penance; but the aspirations of her heart centred
in the moon-crested god do not seem even near sending
forth their shoots (, not to say bearing fruit).

अनुवाद—तपश्चर्या के साक्षी जो वृक्ष हमारी सहेली ने अपने हाथ से
लगाये थे उन पर तो फल लग गया है, परन्तु उसका शिव-विषय मनोरथ द्रुम अभी
अङ्गुर रूप में भी दिखाई नहीं देता ॥ ६० ॥

न वेशि स प्रार्थितदुर्लभः कदा सखीभिरस्रोत्तरमीक्षितामिमाम्
तपःकुशामभ्युपपत्स्यते सखीं वृषेव सीतां तदवग्रहसताम् ॥६१॥

नेति ॥ प्रार्थितः सन्दुर्लभः प्रार्थितदुर्लभः स देवः (तपःकुशां) तपसा
कुशां क्षीणामतएव सखीभिः अस्रोत्तरम् अश्रु प्रधानं यथा भवति तथा
ईक्षितामिमां नः सखीं (तदवग्रहसतां) तस्येन्द्रस्यावप्रदेक्ष्यतावृष्ट्या क्षतां
पीडितां । वृष्टिर्वर्षे तद्विवातेऽवग्राहवग्रहौ समौ । इत्यमरः । अवग्रहो वर्षप्रतिबन्धे
इत्यप् प्रत्ययः । सीतां कृष्णवाम् । सीता लाङ्गलपद्धतिः इत्यमरः । वृषा वासवः
इव । वासवो वृषहा वृषा इत्यमरः ॥ कदा अभ्युपपत्स्यते कदा अनुगृहीष्यति
न वेशि । अत्र वाक्यार्थः कर्म । तदवग्रहक्षतामित्यत्रावग्रहक्षतामित्यनेनैव गतार्थत्वे
तत्पदस्य वैयर्थ्यापत्तेस्तदिति भिन्नं पदं वेद्यीत्यस्य कर्मेति युक्तमुत्पत्त्यमः ॥

Notes.—अस्रोत्तरम्, 'tearfully, with tears'. Anal.
अस्रम् उत्तरं (प्रधानं) यथा भवति तथा. वृषन्, 'Indra'. वृषा is here
used very appropriately, as it means lit. 'lord of
showers' from √वृष् 'to rain'. अभ्युपपद् 'to show mercy,
to take pity (on)'. Vide supra 4. 25. तदवग्रहक्षताम्,

‘ parched by drought caused by him (Indra)’. तद् does not seem to be superfluous in the compound as the comm. thinks; rather, it lends force to the phrase. सीता ‘ploughed land’.

Trans.—I do not know when he who, though anxiously sought after, is hard to secure will take pity on this our friend (awfully) reduced by penance and looked at by her friends with tears in their eyes, as Indra favours the ploughed land parched by drought caused by him.”

अनुवाद—मैं नहीं जानती कि कब तपस्या से कृश हुई इस हमारी सहेली पर, जिसकी मन्द अवस्था देख हम सखियों की आंखों में भी आंसू आते हैं प्रार्थना किये जाने पर भी अप्राप्त महादेव इन्द्र के समान वर्षा के न होने से सुख रही खेती पर अनुग्रह करेंगे ॥ ६१ ॥

**अगूढसद्भावमितीक्ष्णतज्ञया निवेदितो नैष्ठिकसुन्दरस्तया ।
अयीदमेवं परिहास इत्युमापपृच्छदव्याञ्जितहर्षलक्षणः ॥ ६२ ॥**

अगूढेति ॥ इक्षितज्ञया पार्वतीहृदयाभिज्ञया । इक्षितं हृदयो भावः इति सज्जनः । तया गौरीसख्या इति एवम् अगूढसद्भावं प्रकाशितसदभिप्रायं यथा तथा निवेदितः ज्ञापितः । (नैष्ठिकसुन्दरः) निष्ठा मरणमवधिर्यस्य स नैष्ठिको यावज्जीवब्रह्मचारी । सुन्दरो विलासी । नैष्ठिकश्चासौ सुन्दरश्चेति तथोक्तः । द्वयोरन्यतरस्य विशेषणत्वविवक्षायां विशेषणसमासः । किं तु नैष्ठिकत्वाविशेषणेन कामिन्त्वविरोधः । अथ वा देवत्यालौकिकमहिमत्वादुभयं तात्त्विकमिति न विरोधः । (अव्याञ्जितहर्षलक्षणः) अव्याञ्जितं हर्षलक्षणं मुखरगादि हर्षलिङ्गं यस्य तथाभूतः सन् । अयि गौरी । अयीति कोमलामन्त्रणे । इदं त्वत्सखीभाषितम् एवम् । सत्यं किमित्यर्थः । परिहासः केलिर्वा । द्वकेलिपरिहासाः इत्यमरः । इति एवम् उमाम् अपृच्छत् पृष्ठवान् ॥

Notes.—अगूढसद्भावम्, adv. modifying निवेदितः (told, informed). सद्भावः, ‘real state’, ‘true feelings.’ Anal. अगूढः (unconcealed ; from अगूह् ‘to conceal’) सद्भावः यथा भवति तथा. नैष्ठिकः—A student who vows life-long continence and religious life. It is a derivative from

निष्ठा f. meaning 'end; death.' सुन्दरः 'Cupid' or as the Comm. interprets 'a lover (विलासी).' अव्यञ्जित-, 'un-betrayed, unrevealed;' from वि/अञ् 7 P. 'to reveal.' When this hermit lover had been told the truth by Parvati's female friend, who knew her heart (इङ्गितशा f.) he suppressed his feelings within himself, and did not betray the joy which he felt.

Trans.—Thus informed by her, who knew Parvati's inmost heart, and who discovered the true state (of her friend's mind), that lover of a religious student asked without betraying any sign of delight whether it was really so or (mere) jest.

अनुवाद—जब उस के हृद्गत भावों से परिचित उस की सहेली पार्वती के मन की सबी अवस्था उस नैष्ठिक-विलासी से वर्णन कर चुका, तब हर्ष-चिन्ह प्रकट किये बिना उस ब्रह्मचारी ने उमा से पूछा “क्या बात ऐसे ही है या मुझ से छद्म कर रही हो ? ॥ ६२ ॥

**अथाग्रहस्ते मुकुलीकृताङ्गलौ समर्पयन्ती स्फटिकाक्षमालिकाम् ।
कथंचिद्रेस्तनया मिताक्षरं चिरव्यवस्थापितवागभाषत ॥ ६३ ॥**

अथेति ॥ अथ अनन्तरम् अद्रेः तनया पार्वती मुकुलीकृताङ्गलौ संपुटी-
कृताङ्गलौ । अग्रश्चासौ हस्तश्चेति समानाधिकरणसमासः । हस्ताग्राग्रहस्तयोर्गुणगुणिनो
भेदाभेदात् इति वामनः । तस्मिन् अग्रहस्ते (स्फटिकाक्षमालिकाम्) स्फटिका
नामक्षमालिकां जपमालिकाम् समर्पयन्ती आमुञ्चती कथंचित् महता कठेन
चिरव्यवस्थापितवाक् चिरेण स्वीकृतवाक् । एतेन लज्जोपरोधो व्यञ्ज्यते । मिता-
क्षरं परिमितवर्णं यथा तथा अभाषत बभाषे ॥

Notes.—मुकुलीकृत—, 'closed in the form of a bud (मुकुल n.)'. A chvi formation. स्फटिक m. 'crystal'. चिरव्यवस्थापितवाक्, 'who settled her speech long.' Anal. व्यवस्थापिता (settled, arranged) वाक् यस्याः सा व्यवस्थापितवाक् ; चिरेण व्यवस्थापितवाक् चिरव्यवस्थापितवाक्, मिताक्षरम्, adv. 'in measure of language.'

Trans.—Then placing the rosary of crystal beads in the fore-part of her hand, the fingers of which closed in the form of a bud, the daughter of the Mountain settled her speech long, and then spoke with difficulty in measured language as follows :—

अनुवाद—फिर शैल मुता ने स्फटिक के बने मनकों की माला अपने हाथ के अग्रभाग में रखी जिस की उंगलियां अधाखिले फूल की नाई थी और बहुत चिर अपने वक्तव्य को निश्चित करता रहा । तब उस ने गिने मिने अक्षरों में ऐसा भाषण आरम्भ किया:— ॥ ६३ ॥

किमुवाचेत्याह—

यथा श्रुतं वेदविदां वर त्वया जनोऽयमुच्चैःपदलङ्घनोत्सुकः ।
तपः किलेदं तदवाप्तिसाधनं मनोरथानामगतिं विद्यते ॥ ६४ ॥

यथेति ॥ हे वेदविदां वर वेदिकग्रेष्ठ । त्वया यथा श्रुतं सम्यक्श्रुतम् । श्रुतार्थमेवाह—अयं जनः । स्वयमित्यर्थः । (उच्चैःपदलङ्घनोत्सुकः) उच्चैःपदस्य शिवलामरूपोन्नतस्थानस्य लङ्घने आक्रमणे उत्सुकः । किमत्रायुक्तमित्यत्राह—इदं तपः (तदवाप्तिसाधनं) तदवाप्तेस्तस्योच्चैःपदस्यावाप्तेः प्राप्तेः साधनं किल । किलेत्यलौकीके । अतितुच्छत्वादसाधकमेवेत्यर्थः । तर्हि त्वज्यतामित्याशङ्क्य दुराशा मां न मुञ्चतीत्याशयेनाह—मनोरथानां कामानाम् अगतिः अविषयः न विद्यते । न हि स्वशक्तिपर्यालोचनया कामाः प्रवर्तन्ते इति भावः ॥

Notes.—वेदविद् m., 'one who knows scriptures.'
उच्चैःपद n. 'the high point.' किल (indee.) indicates that austerities are only a feeble means to the end. मनोरथानाम् अगतिर् न विद्यते, 'There is nothing inaccessible to desires.' Cf. the English proverb : Where there's a will there's a way.

Trans.—"O thou best among those well-versed in the Vedic lore, it is as thou hast heard ; this (humble) person is anxious to gain that high point. These austerities are a means to that end; will knoweth no barrier."

अनुवाद—हे वेद वेत्ताओं में श्रेष्ठ, जैसे तुमने सुना है ठीक वैसे ही है । यह अवला उस उच्च स्थान तक पहुँचने की अभिलाषिणी है और यह तपस्या उस स्थान की प्राप्ति का साधन है । मनोरथों को किस जगह प्रवेश प्राप्ति नहीं ? ६४ ॥

अथाह वर्णी विदितो महेश्वरस्तदार्थिनी त्वं पुनरेव वर्तसे ।

अमङ्गलाभ्यासरतिं विचिन्त्य तं तवानुवृत्तिं न च कर्तुमुत्सहे ॥६५॥

अथेति ॥ **अथ वर्णी** ब्रह्मचारी । वर्णिनो ब्रह्मचारिणः इत्यमरः । **आह ।** उवाचेत्यर्थः । **आहेति भूतार्थे** लट्प्रयोगो भ्रान्तिमूलः इत्याह वामनः । किमित्याह—**महेश्वरः** महादेवः **विदितः** । मया ज्ञायत इत्यर्थः । बुद्धयर्थत्वाद्वर्तमानेकप्रत्ययः । तथेगात्पञ्ची च । येन त्वं प्राग्भग्नमनोरथा कृतेति भावः । **पुनरेव त्वं** तन्मोक्षमर्थयते **तदर्थिनी एव** तत्कामैव वर्तसे । तत्प्रभावमनुभूयापीति भावः । **अनुसरणे** को दोषस्तत्राह—(**अमङ्गलाभ्यासरतिं**) अमङ्गलाभ्यासे अमङ्गलाचारे गतिर्यस्य तं तथोक्तं **तम् ईश्वरं विचिन्त्य** विचार्य **तवानुवृत्तिम्** अनुसरणं कर्तुं न उत्सहे च । नानुमन्तुं शक्नोमीत्यर्थः ॥

Notes.—**आह** 'says'. This form which is strictly used in the present tense is here used in the past tense. Its use in the past tense is, as Vamana says, based on a false impression. Its use in past narratives had probably much to do with the creating of that false impression. **वर्णिन्** m., 'a religious student.' (Lit. 'a person belonging to one of the four castes.') **अमङ्गलाभ्यासरतिम्**, mase. acc. sing. 'who takes pleasure in inauspicious acts.' **अनुवृत्तिं** f 'approval'.

Trans.—Then said the Brahmacharin, "Mahesvara is known to me (full well), but then you aspire after him. Considering that he takes pleasure in inauspicious matters, I cannot give my approval to you.

अनुवाद—तब उस ब्रह्मचारी ने कहा —“मैं महेश्वर को (भला भांति) जानता हूँ, परन्तु तुम उसे प्राप्त करने की कामना रखती हो यह विचार कर कि उन की (सदैव) अमङ्गल कार्यों में है मैं तुम्हारा मनोरथ अनुमोदन करने का उत्साह नहीं कर सकता” ॥ ६५ ॥

अवस्तुनिर्बन्धपरे कथं नु ते करोऽयमाप्तकविवाहकौतुकः ।

करेण शंभोर्वलयीकृताहिना सहिष्यते तत्प्रथमावलम्बनम् ॥६६॥

अवस्थिति ॥ अवस्तुनि तुच्छवस्तुनि निर्बन्धोऽभिनिवेशः परं प्रयानं यस्यास्त-
स्याः संबुद्धिः अवस्तुनिर्बन्धपरे पार्वति । (आमुक्तविवाहकौतुकः) आमु-
क्तमासजितं विवाहे यत्कौतुकं हस्तसूत्रं तस्य सः ते अयं करः । कौतुकं मङ्गले हर्षं
हस्तसूत्रेकुतहले । इति शाश्वतः । वलयीकृताहिना भूषणीकृतसर्पेण शंभोः महा-
देवस्य करेण करणभूतेन (तत्प्रथमावलम्बनं) तदेव प्रथमं तत्प्रथमम् । अपरे-
चित्त्वादातिभयंकरमिति भावः । तच्च तदवलम्बनं ग्रहणं चेति कथं नु सहिष्यते ।
न कथंचिदपि सहिष्यते इत्यर्थः । अपतो यद्भावि तद्दूरेऽवतिष्ठतां प्रथमं करग्रह एव
दुःसह इति भावः ॥

Notes.—अवस्तुनिर्बन्धपरे, f. voc. sing. 'O thou who hast set thy heart on that worthless object.' In अवस्तु the neg. अ means 'bad, mean etc.'. निर्बन्ध m., 'tenacity, perseverance.' Anal. अवस्तुनि निर्बन्धः परं (chief) यस्याः सा संबुद्धौ. आमुक्त, 'worn round' from आ/मुच् 6 P. 'to wear, put on.' कौतुक n., 'the marriage thread.' वलयीकृत- 'formed into a bracelet.' A chvi formation from वलय 'a bracelet.'

Trans.—O thou who hast set thy heart on that mean object, how will the hand wearing round the nuptial string bear the first grasp of Siva's hand with serpents, and no golden bracelets, encircling his wrist.

अनुवाद—हे तुच्छ वस्तु पर मन लगाये पार्वती, कैसे विवाहसूत्र पहने हुए यह तुम्हारा हाथ शिव जी के साँपों से बले हाथ से उस की पहली पकड़ सहारेगा ॥ ६६ ॥

त्वमेव तावत्परिविन्तय स्वयं कदाचिदेते यदि योगमर्हतः ।

बधूदुकूलं कलहंसलक्षणं गजाजिनं शोणितविन्दुवर्षि च ॥६७॥

त्वमेवेति ॥ हे गौरि । त्वम् एव स्वयम् आत्मना । तावत् इति मानार्थः । यत्तन्मात्रं विचारणीयं तावन्मात्रमित्यर्थः । इदमेवोदाहृतं च गणव्याख्याने । परिविन्तय पर्यालोचय । किमिति । कलहंसलक्षणं कलहंसचिह्नम् । चिह्नं लक्ष्यं च

लक्ष्णम् इत्यमरः । वध्वा नवोढाया दुकूलं वधूदुकूलम् । वधूः स्नुषा नवोढा स्त्री इति विश्वः । तथा (शोणितविन्दुवर्षि) शोणितविन्दुवर्षतीति तथोक्तम् । आर्द्र-मित्यर्थः । गजाजिनं च कृत्तिवासश्च । तत्पिनाकिनः इत्याशयः । एते कदाचित् जात्वापि योगं संगतिम् अर्हन्तः यदि अर्हन्तः किम् । एतत्त्रमेव चिन्तयेति पूर्वोणा-न्वयः । पाणिग्रहणकाले बधूवरयोर्वस्त्रान्तमन्थिः क्रियते । कृत्तिवाससा पाणिपाडेन तु दुकूलधारिरयास्तव स कथं सङ्घटिभ्यत इति भावः ॥

Notes.—परि/चिन्त, 'to consider (all round).' योग m., 'combination, union.' कलहंसलक्षणं,—'embroidered with figures of swans.' गजानिनं, 'the skin of the elephant'. *Vide supra* 1. 54. कृत्तिवासाः. अजिन in the sense of 'the skin (of an antelope)' is used in 5. 30.

Trans.—Well, you may think yourself if these two things—your wedding silks embroidered with the figures of the swans and (Siva's) elephant's skin showering blood-drops—ever deserve being coupled together.

अनुवाद—तुम ही भला सोचो कि क्या ये दोनों—तुम्हारा विवाह का दुपट्टा जिस पर (शुभ) हंसों के चित्र बने होंगे और (शिव महाराज जी का) हाथी का चमड़ा जिस से लहू को बूंदों की वर्षा हो रही होगी—कभी एक स्थान पर इकट्ठे होने के योग्य है ॥ ६७ ॥

चतुष्कपुष्पप्रकरावकीर्णयोः परोऽपि को नाम तवानुमन्यते ।

अलक्तकाङ्कानि पदानि पादयोर्विकीर्णकेशासु परेतभूमिषु ॥६८॥

चतुष्केति ॥ (चतुष्कपुष्पप्रकरावकीर्णयोः) चतुष्के गृहविशेषे यः पुष्पप्रकरस्तत्रावकीर्णोऽर्थोऽन्यस्तयोः । कुसुमास्तृतदिव्यभवनभूसंचारोचितयोरित्यर्थः । तत्र पादयोः अलक्तकाङ्कानि लाक्षारजितानि पदानि पादाकाराणि पादन्यास-चिह्नानि । पर्द शब्दे च वाक्ये च व्यवसायापदेशयोः । पादतचिह्नयोः इति विश्वः । विकीर्णा विकृताः केशाः शवशिरोरुहा यासु तासु विकीर्णकेशासु । अतस्त्वं तत्र दृष्टं च इति वचनात् स्वाङ्गाच्चोपसर्जनोदसंयोगोपेधात् इति विकल्पात् ङीष् । परेतभूमिषु प्रेतभूमिषु । श्मशानेभ्यमित्यर्थः । परः अपि शत्रुरपि कः नाम अनुमन्यते । न कोऽपीत्यर्थः । नामेति कुत्सायाम् । पिनाकपाणिपाणिग्रहणे तस्य परेतभूसंचारित्वेन साहचर्योत्तमापि तत्र संचरिऽवश्यंभावीति भावः ॥

Notes.—चतुष्कं, 'a quadrangular courtyard'. पुष्पमकर—, 'heaps of flowers'. Words which mean 'a collection, a pile, etc.' are often added at the end of compounds to convey a plural sense. E.g. वन्द, समूह, मण, समुच्चय, etc. अशकीर्ण, 'gliding (on)'. विकीर्णकेशासु परेतभूमिषु, 'in the crematories strewed with the hair (of corpses)'. The Brahmacharin strives to make real to Pārvati the terrible change which she must be prepared for, if she would be married to Siva. The religious student seeks to emphasize the point that burial grounds are favourite resorts of Siva. परेत 'the departed soul' from परा ✓इ 'to depart'.

Trans.—Who, even though a foe, would suffer the footsteps, which bear red paint, of thy feet accustomed to glide on the flower-leaves in palatial court-yards (to fall) on the grounds of the crematories strewed with the hair (of the corpses).

अनुवाद—शत्रु होता हुआ भी कौन ऐसा होगा जो तुम्हारे लाचराम लगे पैरों के तलों के जो महलों में फूलों पर पड़ते हैं श्मशान-भूमियों में जहाँ मुर्दों के बाल स्थान स्थान पर विकीर्ण होते हैं पड़ने में प्रसन्न होगा ॥ ६८ ॥

**अयुक्तरूपं किमतः परं वद त्रिनेत्रवक्षः सुलभं तवापि यत् ।
स्तनद्वयेऽस्मिन्हरिचन्दनास्पदे पदं चितामस्मरजः करिष्यति ॥ ६९ ॥**

अयुक्ति ॥ त्रिनेत्रवक्षः । त्र्यम्बकालिङ्गनमित्यर्थः । तव तत्सम्बन्धितया सुलभम् अपि सुप्रापं च । भवतीति शेषः । तवेति शेषे षष्ठी । न लोकाभ्यय-इत्यादिना कुशोलक्षणापठया निषेधात् । अतः परम् अस्मात्त्रिनेत्रवक्षोलाभादन्यद् अयुक्तरूपम् अत्यन्तायुक्तं किं वद । न किंचिदित्यर्थः । प्रशंसायां रूप इति रूपप्रथयः । कुतः । यत् यस्मात्कारणात् हरिचन्दनास्पदे हरिचन्दनस्यास्पदे स्थानभूते अस्मिन् स्तनद्वये (चितामस्मरजः) चितामस्य श्मशानमस्य तदेव रमणीयम् । कर्तुं । पदं करिष्यति पदं निधास्यति । भर्तुर्भवेत्य भस्मा-जरायादिति भावः ॥

Notes.—अयुक्तरूपं, '(more) completely improper'.
 -रूप is the suffix. Pan 5.3. 66. प्रशंसाया रूपम्. प्रशंसा is correctly interpreted by Tattva. as meaning 'परिपूर्णता' (completeness). अतः—The noun or pronoun governed by 'than' in English is put in the ablative case in Sanskrit.
 त्रिनेत्रवक्षः—It is better to take त्रिनेत्रवक्षःसुलभं as a single compound. It would, moreover, spare us the inconvenience of explaining वक्षः as meaning 'an embrace'. Vide comm. हरिचन्दनास्पदे, 'the fitting places for sandal paint'.

Trans.—Say what can be more completely improper than this that the particles of funeral ashes so abundant on the bosom of the three-eyed god will settle on thy breasts (which have hitherto been fitting) places for sandal paint.

अनुवाद—तुम ही कहो इससे बढ़कर और क्या अनुचित होगा कि चिता भस्म की धूल जो त्रिनेत्र शिव जी महाराज की छाती पर अधिक प्रमाण में सदा होती है उस तुम्हारी छाती पर जो हरिचन्दन के लिये उचित स्थल है लगा करेगी ॥ ६६ ॥

इयं च तेऽन्या पुरतो विडम्बना यदूढया वारणराजहार्यया ।

विलोक्य वृद्धोक्षमधिष्ठितं त्वया महाजनः स्मेरमुखो भविष्यति ॥७०॥

इयमिति ॥ इयं च ते तव पुरतः आदावेव अन्या विडम्बना । परिहास इत्यर्थः । का सेत्यत्राह—उदया परिणीतया । वहेः कर्मणि क्तः । वारणराजहार्यया त्वया अधिष्ठितम् आरुढं वृद्धमुक्षुणं वृद्धोक्षम् । अचतुर—इत्यादिना निपातः । विलोक्य महाजनः साधुजनः स्मेरमुखः स्मितमुखः भविष्यति उपहसिष्यति यत् । इयमिति पूर्वेण संबन्धः । स्मेरेति नामिकम्पिस्म्यजस इत्यादिना रप्रत्ययः ॥

Notes.—विडम्बना f., 'ridiculousness'. उदा f. (when) married'; from उद्. वारणराज m., 'a Jorjly elephant'; (cf. गजराज). वृद्धोक्षम् 'old bull'. उच्च (a

bull) becomes उच्च in three Karmadharaya compounds
i. e. in जातोच्च, महोच्च, and वृद्धोच्च. Pan. 5. 4. 77. अधिष्ठितं.
—अधि/ स्या governs the acc. case. महाजनः, 'the general
populace; or as Malli. interprets, 'the respectable
person'. स्मेर 'a smiling'; from/स्मि 'to smile.'
Pan. 3. 2. 167.

Trans.—Yet this another ridiculousness stands
before thee : that common folk will have smiling faces
when, after marriage, they see thee, who art fit to be
borne on a lordly elephant, riding (Siva's) old bull.

अनुवाद—और यह तुम्हारे सामने एक और खेदजनक परिहास है कि
लोग गजरज पर सवारी करने के योग्य तुम्हें शिव जी महाराज के वृद्ध बैल पर चढ़
देख हँसेंगे ॥ ७० ॥

द्वयं गतं संप्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया पिनाकिनः ।

कला च सा कान्तिमती कलावतस्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी ७१

द्वयमिति ॥ पिनाकिनः ईश्वरस्य समगमप्रार्थनया प्राप्तिकामनया ।
क्रियमाणेति शेषः । संप्रति द्वयं शोचनीयतां शोच्यत्वं गतम् । किं तदाह—
सा प्रागेव हरशिरोगता । अत्र सेति प्रसिद्धार्थत्वात् यच्छब्दापेक्षा । तदुक्तं काव्यप्रकाशे—
प्रकान्तप्रसिद्धानुभूतार्थविषयस्तच्छब्दो यदुपादानं नापेक्षते । इति । कान्तिमती ।
नित्ययोगे मनुष्य । कलावतः चन्द्रस्य कला षोडशो भागः च । अस्य लोकस्य
नेत्रकौमुदी । नेत्रानन्दिनीत्यर्थः । त्वं च । कान्तिमतीत्वेनेत्रकौमुदीत्वविशेषणयो-
रभ्यत्राप्यन्वयः । प्रागेकैव शोच्या । संप्रति तु त्वमप्यपरेति द्वयं शोच्यमिति विशिष्टार्थः ।
शोच्यत्वं च निकृष्टाश्रयणादिति भावः ॥

Notes.—शोचनीयतां f., 'pitiable condition';
from/शुच् । P. 'to grieve for'. कलावत् m., 'lit. one
possessing digits i. e. the moon'. नेत्रकौमुदी f., 'the
moonlight to the eyes'.

Trans.—By their anxious craving for union
with the Trident-holder two things have now become
objects of our compassion—that lustrous digit of the
moon and thou, the moonlight of the eyes of this world.

अनुवाद—शिवजी महाराज के सत्र की कामना के कारण दो वस्तु अब तक शीघ्रावस्था को प्राप्त हुई हैं—एक चन्द्रमा की जगमग जगमग चमकती कला और दूसरी तू जो इस संसार की आँखों की बाँदनी है ॥ ७१ ॥

कन्या वरयते रूपं माता वित्तं पिता भृतम् । बान्धवः कुचमिच्छन्ति मिथ्या-
मितरे जनाः ॥ इति लोकानामाभाषणम् । तत्र किंचिदपि नास्तीत्याह—

वपुर्विरूपाक्षमकक्षयजन्मता दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु ।

वपुर् यद्वाक्यमृगाक्षि मृग्यते तदास्ति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने ॥ ७२ ॥

वपुरिति ॥ वपुः तावदस्य विरूपाणि विकृतरूपाण्यक्षीणि नेत्राणि यस्य तद् विरूपाक्षम् । बहुव्रीहौ सक्थ्यक्षणेः स्वाङ्गात्षच् इति षच्प्रत्ययः । वैरूप्यं च त्रिनेत्रत्वा-
दिति क्षीरंस्वामी । अतो न सौन्दर्यवार्तापीत्यर्थः । (अलक्ष्यजन्मता) अलक्ष्यमज्ञातं
जन्म यस्य तस्य भावस्तत्ता । कुलमपि न ज्ञायत इत्यर्थः । अलाक्षिता जनिः इति पाठ
जनित्यतिरलक्षिता न ज्ञाता । जनित्यतिरुद्धवः इत्यमरः । वसु वित्तं दिगम्बरत्वेन
एवं निवेदितम् । नास्तीति ज्ञापितमित्यर्थः । यदि वित्तं भवति तदा कथं दिगम्बरो
भवति । अतो हेयं निर्धनोऽयमिति । किंबहुना । हे बालमृगाक्षि पार्वति घरेषु
बोद्धुः । वरो नामानृशोडारौ इति विश्वः । यत् रूपवितादिकं मृग्यते कन्यातद्वन्मुनि
निष्यते तत् त्रिलोचने व्यम्बके व्यस्तम् एकम् अपि । समस्तं मा भूदिति भावः ।
अस्ति किम् । नास्त्येवत्यर्थः ॥

Notes.—विरूपाक्षम्, 'having deformed eyes'.
Anal. विरूपानि (deformed, ugly) अक्षीणि यस्य तद् (वपुः 'body').
Siva has three eyes and they look ugly. अलक्ष्यजन्मता,
'his parentage is unknown'. Anal. अलक्ष्यं (unknown)
जन्म यस्य तस्य भावः अल०. दिगम्बरत्वेन, 'by his having only
the directions for his clothes (अम्बर n.) i. e. by his utter
nakedness'. व्यस्तम् (opp. समस्तम्), 'partially'. Beauty,
lineage, wealth—these are (says the Brahmacharin)
the things which are generally considered in a marri-
age. But Siva possesses none of these. Hence his
unworthiness as a bridegroom.

Trans.—His body possesses mis-shapen eyes, his
parentage is unknown, and his wealth is inferrable

from his utter nakedness. O thou having eyes like a young doe, are those qualifications which one looks for in a bridegroom found, even partially, in Siva ?

अनुवाद—उस की कुरूप आँखों से उस के सौन्दर्य का ज्ञान होता है, उसके माता पिता का पता नहीं चलता और उस का नंगापन उस के धन की घोषणा दे रहा है । हे मृगनयने क्या उन बातों में से जो बरों में प्रायः विचारी जाती है त्रिलोचन में एक भी पाई जाती है ॥ ७२ ॥

**निवर्तयास्पादसदीप्सितान्मनः क तदिष्टत्वं क च पुण्यकृत्तया ।
अपेक्ष्यते साधुजनेन वैदिकी स्मशानशूळस्य न यूपसक्तिया ॥ ७३**

निवर्तयेति ॥ अस्मादसदीप्सितात् अनिष्टमनोरथात् मनः निवर्तय निवारय । (तद्धि वः) सा पूर्वोक्ता विधा प्रकारो यस्य तथोक्तः अमङ्गलशील इत्यर्थः । क । महदन्तरमित्यर्थः । पुण्यकृत्तया प्रशस्तभाष्यचिह्ना त्वं च क । अतो न तत्रायमहे इत्यर्थः । तथा हि । साधुजनेन । साधुवार्धुषिके चारी सज्जने चाभिधेयवत् । इति विधः । स्मशानशूळस्य स्मशानभूमिनिखातस्य मध्यशङ्कोः । वैदिकी वेदोक्ता यूपो नमः पशुबन्धनसाधनभूतः संस्कृतदारुविशेषस्तस्य सक्तिया प्रोक्षणाभ्युक्षणादिसंस्कारः यूपसक्तिया न अपेक्ष्यते नेष्यते । यथा स्मशानशूले यूपसक्तिया न क्रियते तथा त्वमपि तस्मै न घटस इति तात्पर्यार्थः ॥

Notes.—असदीप्सितात्, 'from your misplaced desire'. असत् च तदीप्सितम् असदीप्सितं, तस्मात्. क...क, *vide supra* sl. 4. वैदिकी सक्तिया, 'holy rites ordained in the Vedas. स्मशानशूळ, 'a stake in a cemetery (on which the bodies of criminals were impaled).' It is in contrast to यूप, a post used for holy sacrificial purposes.

Trans.—Turn away thy mind from this misplaced desire ; great is the disparity between him of that sort and thee with auspicious features. No good soul would demand the same holy treatment for an impaling stake in the cemetery as is ordained in the Vedas for a sacrificial post.

अनुवाद—हे सैलसुते इस अनिष्ट मनोरथ से अपना मन हटा लो । कहां उस प्रकार का विलोचन और कहां सौभाग्यवती तू । साधु पुरुष स्मरण शूल के लिये वे वैदिक क्रियाएं नहीं करते जो यूप के लिये नियत हैं ॥ ७३ ॥

इति द्विजातौ प्रतिकूलवादिनि प्रवेपमानाधरलक्ष्यकोपया ।

विकुञ्चितभ्रूलतमाहिते तथा विलोचने तिर्यगुपान्तलोहिते ॥७४॥

इति ॥ इति एवं प्रकरेण द्विजातौ द्विजे प्रतिकूलवादिनि सति ।
(प्रवेपमानाधरलक्ष्यकोपया) प्रवेपमानेन चञ्चलेनाधरोष्ठेन लक्ष्यः अनु-
मेयः कोपः क्रोधो यस्यास्तथोक्त्या तथा पार्वत्या उपान्तलोहिते प्रान्तरके विलो-
चने (विकुञ्चितभ्रूलतं) विकुञ्चिते कुटिलते भ्रूलते यस्मिस्तस्या । सभ्रूमङ्गमित्यर्थः ।
तिर्यक् सावि आहिते निहिते । अनादरातिर्यगैर्दधेत्यर्थः ॥

Notes.—द्विजाति, 'twice-born, esp. a Brahman'.
Cf. द्विज. विकुञ्चितभ्रूलतम् adv., 'contracting her creeper-
like eyebrows'. Anal. विकुञ्चिते भ्रूलते यथा भवति तदा....आहिते
तथा विलोचने, 'by her eyes were directed'. Active
voice: सा विलोचने आहितवती. तिर्यक् adv., 'obliquely, askance'.

Trans.—When the twice-born one was thus
going on with his discourse in a disparaging vein she
whose indignation could be remarked in her curling
lip, contracted her eyebrows and directed her bloodshot
eyes askance at him.

अनुवाद—जब वह द्विज इस प्रकार प्रतिकूल भाषण कर रहा था तब पार्वती ने जिसका निचला होंठ उसके क्रोध की साक्षी दे रहा था भवें चढ़ा प्रान्तों पर रक्त वर्ण हुई तिरछी आंखों से उस की ओर देखा ॥ ७४ ॥

उवाच चैनं परमार्थतो हरं न वेत्ति नूनं यत एवमात्थ माम् ।

अलोकसामान्यमचिन्त्यहेतुकं द्विषन्ति मन्दाश्चरितं महात्मनाम् ७५

उवाचेति ॥ अथ एनं बह्वचारीणं उवाच च । किमिति । परमार्थतः
तत्त्वतः हरं न वेत्ति न जानासि नूनम् । कुतः । यतः माम् एवम् उक्त्वा रीत्या
आत्थ प्रवीणि ॥ भुवः पञ्चानामादितः-इति रूपसिद्धिः । अज्ञानादेवायं शिवदेवस्तवे-
त्याशयेनाह-मन्दाः मूढाः मूढात्पापदुर्निर्भागा मन्दाः इत्यमरः । लोकसामान्य-
विद्वज्जनसाधारणं न भवति इति अलोकसामान्यम् अचिन्त्यहेतुकं पूर्वोक्त-

रणकं महारमनां चरितं द्विषन्ति हेत्वपरिज्ञानाद्व्ययन्ति । विद्वांसस्तु कोऽप्यत्र हेतुरस्तीति बहु मन्यन्त इत्यर्थः ॥

Notes.—परमार्थतः, 'really, truly.' परमार्थः means 'the primary sense, the real truth.' Parvati means to say that Brahmacharin's knowledge of Siva is only superficial and that he does not know the real god at all. आत्थ—आह, आहतुः, आहुः, आत्थ, and आहथुः are five alternative forms for व्रवीति. ब्रूतः ब्रूवन्ति, व्रवीणि and ब्रूयः. It is to be noted that they are *perfect* in form but *present* in sense. Pan. 3. 4. 84. अलोकसामान्यम्, 'differing from that of the common run of mankind.' Anal. लोकेन सामान्यं लोक-सामान्यं, न विद्यते लोकसामान्यं यस्य तत्. अचिन्त्यहेतुकं, 'of inscrutable purpose.' Anal. अचिन्त्यः हेतुर् यस्य तत्. Parvati argues that since the ways of the eminent souls differ from those of the common run of men and defy interpretation at the hands of ordinary people, it does not follow that they are low. This stanza refutes the Brahmacharin's assertion.....विदितो महेश्वरम्.....(sl. 65).

Trans.—And thus spake to him : " Indeed thou dost not truly understand Siva at all, since thou hast thus expressed thyself to me. The slow-witted sneer at the ways of the eminent souls, which differ from those of the common run of mankind and whose purpose is inscrutable.

अनुवाद—और वह उस से इस प्रकार बोली—तुम वस्तुतः शिव महाराज को समझे ही नहीं, जो तुम मुझ से इस प्रकार की बात कर रहे हो । मुख्य पुरुष महात्माओं का (उच्च) चरित्र जो साधारण मनुष्यों के चरित्रों से भिन्न होते और जिसका कारण (उनके लिये) दुर्बोध होता है निन्दते हैं ॥ ७५ ॥

संप्रति अमङ्गलाभ्यासरतिम् (५ । ६५) इत्याद्युक्तदृष्ट्याजातं विपदित्यादिभिः षड्भिः श्लोकैः परिहर्तुमारभते—

विपत्प्रतीकारपरेण मङ्गलं निषेव्यते भूतिसमुत्सुकेन वा ।

जगच्छरण्यस्य निराश्रिषः सतः किमेमिराश्रोपहतात्मवृत्तिभिः ॥७६॥

विपदिति ॥ विपत्प्रतीकारपरेण । अनर्थपरिहारार्थित्यर्थः । उपसर्गस्य घञ्यमनुभ्ये बहुलम् इति दीर्घः । भूतिसमुत्सुकेन ऐश्वर्यकामेन वा मङ्गलं गन्धमाल्यादिकं निषेव्यते । शरण्ये रक्षणे साधुः शरण्यः । तत्र साधुः इति यत्प्रत्ययः । शरण्यं गृह्रक्षिप्रः इत्यमरः । जगतः शरण्यस्तस्य जगच्छरण्यस्य निराश्रिषः निरभिलाषस्य सतः शिवस्य । आशीरुगदंष्ट्रायां विप्रवाक्याभिलाषयोः । इति शाश्वतः । (आशोपहतात्मवृत्तिभिः) आशया तृष्णयोपहता दूषितात्मवृत्तिरन्तःकरणवृत्तिर्निषा तैः एभिः मङ्गलैः किम् । इत्येत्यर्थः । पूर्वं मङ्गलमित्येकवचनस्य जात्यभिप्रायत्वादेभिरिति बहुवचनेन परामर्शो न विरुध्यते । इष्टावाप्त्यानिष्टपरिहारार्थिनो हि मङ्गलाचारनिबन्धः । तदुभयासंसृष्टस्य तु यथाकथंचिदास्ताम् । को दोष इत्यर्थः । एतेन अमङ्गलाभ्यासरतिम् (५।६५) इत्युक्तं प्रत्युक्तम् ॥

Notes.—विपत्प्रतीकारपरेण, 'by him who seeks to counteract evils.' Anal. विपदः प्रतीकारः विपत्प्रतीकारः असौ परं (i. e. प्रधानं) यस्य तेन. भूतिसमुत्सुकेन 'by him who hankers after riches.' Parvati means to say that auspicious things are sought by him who would counteract his ills or who is anxious to increase his wealth. Siva has none of these considerations. शरण्यः 'competent to protect.' Anal. शरण्ये साधुः इति यत् Pan. 4. 4. 98. तत्र साधुः. आशोपहतात्मवृत्तिभिः, 'which corrupt the (proper) functioning of soul by (breeding) desire'. Anal. आशया उपहता (vitiated, corrupted) आत्मवृत्तिर्यैः तैः (एभिः). This stanza refutes the point अमङ्गलाभ्यासरतिम् (sl. 65.)

Trans.—Auspicious things are sought by him who is anxious to counteract his ills or by him who hankers after prosperity. What has he, who is the world's (sole) refuge and who has nothing to desire, to do with these, which vitiate the (proper) functioning of the soul by (breeding) desire ?

अनुवाद—वे मङ्गलक्रियाओं का सेवन करते हैं जिन्हें कोई केश हटाना-
अभिप्रेत हो अथवा जो ऐश्वर्य की कामना रखते हैं । निरभिलाष जगत्पालक महेश्वर को इन (मङ्गलक्रियाओं) से क्या प्रयोजन जो स्पृहा उत्पन्न कर अन्तःकरण की वृत्ति को दूषित करती हैं ॥ ७६॥

**अकिंचनः सन्प्रभवः स संपदां त्रिलोकनाथः पितृसद्मगोचरः ।
स भीमरूपः शिव इत्युदीर्यते न सन्ति याथार्थ्यविदः पिनाकिनः ७७**

अकिंचनेति ॥ स हः । न विद्यते किंचन द्रव्यं यस्य सः अकिंचनः
दरिद्रः सन् संपदां प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः कारणम् । पितृसद्मगोचरः
श्मशानाश्रयः सन् । (त्रिलोकनाथः) त्रयाणां लोकानां नाथः । तदित्यर्थ-इत्या-
दिनोत्तरपदसमासः । स देवो भीमरूपः भयङ्कराकारः सन् शिवः सौम्यरूप
इति उदीर्यते उच्यते । अतः पिनाकिनः हरस्य (याथार्थ्यविदः) यथाभूतोऽर्थो
यथार्थस्तस्य भावो याथार्थ्यं तत्त्वं तस्य विदः न सन्ति । लोकोत्तरमहिम्ना निर्लेपस्य
यथाकथंचिदवस्थानं न दोषायेति भावः । एतेन अवस्तुनिर्बन्धपरे (५।६६) इति
परिहृतं वेदितव्यम् ॥

Notes.—अकिंचनः, ' without anything, poor, in-
digent.' Anal. नास्ति किंचन यस्य सः अकिंचनः. Strict grammar
interprets it as a tat-p. compound reading it in the
मयूख्यसंकादि class. पितृसद्मगोचरः, ' frequenting.' पितृ-
सद्मन् means literally 'the abode of the dead ancestors';
hence a crematory. याथार्थ्याविद्, ' one who knows the
truth.' याथार्थ्यम् (truth) is abstr. from यथार्थ. This
stanza is a rejoinder to the attack made by the Brahma-
charinः अवस्तुनिर्बन्धपरे (sl. 66.)

Trans.—Though poor, he is the well-head of
all prosperity; though a graveyard-hunter, he lords
over the three worlds; though of dreadful aspect, he is
called Siva (auspicious): sure there are none who know
the true nature of the Trident-holder.

अनुवाद—दरिद्र-होता हुआ वह संपत्ति का निकास-स्थान है श्मशान-
भूमियों में रहता हुआ भी वह तीनों लोकों पर राज करता है, उसका रूप भयानक है,

तो भी उसे शिव (कल्याणकारी) कहते हैं । सच मुच पिनाकी के तत्त्व को जानने वाले कोई हैं नहीं ॥ ७७ ॥

देवस्य लौकिकमलौकिकं च प्रासाधनं नास्तीत्याशयेनाह —

**विभूषणोद्भासि पिनद्धभोगि वा गजाजिनालम्बि दुकूलधारि वा
कपालि वा स्यादथ वेन्दुशेखरं न विश्वमूर्तेरवाधार्यते वपुः ॥७८॥**

विभूषणेति ॥ विश्वं मूर्तियस्येति विश्वमूर्तेः अष्टमूर्तेः शिवस्य वपुः शरीरं भूषणैरुद्भासत इति विभूषणोद्भासि स्यात् । पिनद्धभोगि आमुक्तभुजङ्गमं वा स्यात् । पिनद्धेति नद्येतेरपिपूर्वात्कर्मणि क्तः । वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः । इत्यकारलोपः । गजाजिनालम्बि स्यात् । अथवा दुकूलधारि स्यात् । कपालमस्यास्तीति कपालि ब्रह्माशिरः कपालशेखरं वा स्यात् । इन्दुशेखरं वा स्यात् । न अवधार्यते न निर्धायते । सर्वे संभवतीत्यर्थः । एतेन त्वमेव तावत् (५।६७ इति) श्लोकोक्तं प्रत्युक्तमिति ज्ञेयम् ॥

Notes.—विभूषणोद्भासि, (m, nom. sing. qualifies वपुः), 'radiant with ornaments.' Anal. विभूषणैर् उद्भासते इति. पिनद्धभोगि, 'wreathed with a serpent.' Anal. पिनद्ध भोगी यत्र. गजाजिनं, vide supra sl. 67. कपालिन् 'bearing a skull.' The word should not be explained as wearing a garland of skulls. Each of the first three lines contains a contrast. In the first line dazzling ornaments are opposed to the serpent wreathing themselves round Siva, in the second silken garments to the elephant-skin, and in the third the lunar digit to the skull of Brahma's head. Parvati means to say that Siva figures under all forms at will. His form is the universe and cannot be circumscribed within a narrow compass. This stanza constitutes a reply to वल्लवीकृतादिनाकरेण (sl. 66) and sls. 67 and 68.

Trans.—His body may be radiant with ornaments or wreathed with snakes; it may wear silks or the skin of an elephant; it may be crowned with the skull or the

lunar digit, the form of him whose image is the universe cannot be circumscribed.

अनुवाद—उस का शरीर भूषणों से सुन्दर लखे अथवा उस पर साँप लिपटे हों, वह रेशम ओढ़े हुए हो अथवा हाथी की खाल पहने हो, उस के सिर पर चन्द्रमा की कला हो अथवा खोपरी । जिस महेश्वर का स्वरूप यह सब संसार है उस को मूर्ति निर्धारण नहीं की जा सकती ॥ ७८ ॥

अयुक्तरूपं किमतः परं वद इति (५. ६६) श्लोकोक्तं प्रत्याह—

तदङ्गसंसर्गमवाप्य कल्पते ध्रुवं चिताभस्मरजो विशुद्धये ।

तथा हि नृत्याभिनयक्रियाच्युतं विलिप्यते मौलिभिरम्बरौकसाम् ७९

तद्वद्वेति ॥ (तदङ्गसंसर्गम्) तस्य शिवस्याङ्गं तस्य संसर्गम् अवाप्य आसाद्य चिताभस्मरजः चिन्ताभस्मैव रजो विशुद्धये कल्पते । अत्र पर्याप्रोतीत्यर्थः । अलमर्थयोगात् नमः स्वस्तिस्वाहा-इत्यादिना चतुर्थी । ध्रुवं शोधकत्वं प्रमाणसिद्धमित्यर्थः । प्रमाणमेवाह—तथा हि । प्रसिद्धमेवेत्यर्थः । (नृत्याभिनयक्रियाच्युतं) नृत्ये तारडव योऽभिनयोऽर्थव्यञ्जकचेष्टाविशेषः सं एव क्रिया तथा निमित्तेन च्युतं पतितम् । चिताभस्मरजः इति शेषः । अम्बरौकसां देवानां मौलिभिः विलिप्यते प्रियते । अशुद्धं चेत्कथमिन्द्रादिभिर्घ्रियेतस्य शीपत्तिरनुमानं वा प्रमाणमित्यर्थः ॥

Notes.—कल्पते...शुद्धये, 'serves for purity'. नृत्य, 'dance'. The violent dance of Siva is known as तारडव, and Siva is on that account called तारडवप्रिय (fond of Tandava dance) अभिनयक्रिया—'(in) the act of gesticulation'. अम्बरौकसाम्, 'of gods'. Anal. अम्बरम् (Heaven) शोकः (residence) येषां तेषाम्. Cf. दिवौकस् and स्वर्गौकस्. This stanza disproves the view taken by the Brahmacharin in sl. 69. regarding चिताभस्मरजः.

Trans.—The particles of funeral ashes doubtless acquire sanctifying character by having come into contact with his body ; it is therefore that gods bear them on their heads as they fall about in the act of gesticulation in the course of his dance.

अनुवाद—निश्चय से चिता-भस्म भी धूलि उसका शरीर स्पर्श कर पावन हो जाती है; इसी लिये जब वह धूलि नाच के समय अभिनय के निमित्त हाथ

पैर हिलानि से इधर उधर उड़ती है, तो देवता लोग (भट) उसे सिरों पर धारण करते हैं ॥ ७६ ॥

यदुक्तम् दिग्म्बरत्वेन निवेदितं वसु (५।७२) इयं च तऽन्या पुरतो विडम्बना (५।७०) इत्यादि च तत्रोत्तरमाह —

असंपदस्तस्य वृषेण गच्छतः प्रभिन्नादिग्वारणवाहनो वृषा ।

करोति पादावुपगम्य मौलिना विनिद्रमन्दाररजोरुणाङ्गुली ॥८०॥

असंपद इति ॥ (प्रभिन्नादिग्वारणवाहनः) प्रभिन्नो मदस्त्रावी दिग्मारणो दिग्गजो वाहनं यस्य सः । ऐरावतेनोढ इत्यर्थः । वृषा देवेन्द्रः असंपदः दरिद्रस्य वृषेण गच्छतः वृषभारूढस्य तस्य ईश्वरस्य पादौ मौलिना मुकुटेन उपगम्य प्रणम्येत्यर्थः । (विनिद्रमन्दाररजोरुणाङ्गुली) विनिद्राणां विकसितानां मन्दाराणां कल्पतरुपुमानां रजोभिः परागैररुणा अङ्गुलयो ययौस्तौ तथोक्तौ करोति । दिग्गजारोहिणाभिन्नादीनामपि वन्यास्थेन्दुमौलिः किं संपदा वृषारोहणे वा को दोष इत्यर्थः ॥

Notes.—असम्पद् a., 'lacking prosperity, poor'. प्रभिन्नादिग्वारणवाहनः, 'borne on a rutting elephant of the quarter'. Anal. प्रभिन्नः (rutting) दिग्मारण (the elephant of the quarter) वाहनं (vehicle) यस्य सः. वृषन्, m. 'Indra'. विनिद्र, 'open, blossomed'. Lit. it means 'sleepless'. This stanza is a rejoinder to दिग्म्बरत्वेन निवेदितं वसु (sl. 72) and इयं च तेऽन्या पुरतो विडम्बना (sl. 70)

Trans.—Borne on his rutting elephant of the (eastern) quarter, Indra bows with his forehead at the feet of the 'poor' god riding his bull, and makes their toes red with the pollen dust of blossomed mandara flowers.

अनुवाद—मदस्त्रावी दिग्गज पर चढ़ा हुआ इन्द्र बैल पर सवार शिव जी महाराज के पैरों को अपने माथे से छू पूर्ण खिले मन्दार वृक्ष के फूलों की धूलि से उन की उंगलियां रक्तवर्ण कर देता है ॥ ८०

यदुक्तम् अलक्ष्यगन्मता (६।७२) इति तत्रोत्तरमाह—

विबुधता दोषमपि च्युतात्मना त्वयैकमीशं प्रति साधु भाषितम् ।

यमामनन्त्यात्मभुवोऽपि कारणं कथं स लक्ष्यप्रभवो भविष्यति ८१

विवक्षतेति ॥ च्युतात्मना नष्टस्वभावेनात एव दोषं दूषणं विवक्षता वक्तुमिच्छता अपि त्वया ईशं प्रति एकम् अलक्ष्यजन्मता इत्येतदेकम् । वक्ष इत्यर्थः । साधु भाषितं सम्यगुक्तम् । कुतः । यम् ईश्वरम् आत्मभुवः अपि ब्रह्मणोऽपि । ब्रह्मात्मभूः सुरग्येष्ठः इत्यमरः । कारणम् ग्रामनन्ति उदाहरन्ति । विद्वांस इति शेषः । पात्राध्यास्यान्नादाग्न—इत्यादिना मनादेशः । स ईश्वरः कथं लक्ष्यप्रभवः लक्ष्यजन्मा भविष्यति । अनादिनिघ्नस्य भगवतः कारणशङ्का कलङ्कश्च नान्विष्यत इत्यर्थः ॥

Notes.—विवक्षता, 'by (thee) desirous of speaking'. The base is विवक्षत् desid. from वच् 'to speak'. आ/व्रा, 'to hand down traditionally, to mention'. लक्ष्यप्रभवः, 'of known origin'.

Trans.—Thou, of fallen soul, hast, though studiously speaking slanders, uttered one worthy thing about him. How could the parentage of him, who is sung as the parent of even the self-existent Brahma, be known?

अनुवाद—सो दोष मात्र प्रकाशित करने की इच्छा रखते हुये तू ने, जिस की अत्मा भ्रष्ट है, शिव जी महाराज के सम्बन्ध में एक सच्ची बात कही है । जो महेश्वर स्वयम्भू ब्रह्मा के भी कारण कहे गये हैं उनका जन्म कैसे ज्ञात हो सकता है ? ॥ ८१ ॥

अलं विवादेन यथा श्रुतस्त्वया तथाविधस्तावदशेषमस्तु सः ।

ममात्र भावैकरसं मनः स्थितं न कामवृत्तिर्वचनीयमीक्षते ॥ ८२ ॥

अलमिति ॥ अथ वा विवादेन कुरुहेन अलम । त्वया तावत् यथा केन प्रकारेण स ईश्वरः श्रुतः अशेषं कात्स्न्येन तथाविधः तावत्प्रकारः एव अस्तु । मम मनः तु अत्र ईश्वरे (भावैकरसम्) भावः शृङ्गार एकोऽद्वितीयो रस आस्वाद्यो यस्य तत्तथा स्थितम् । तथा हि । कामवृत्तिः स्वेच्छाव्यवहारी वचनीयम् अस्थानस-ज्ञापवादं नईक्षते न विचारयति । न हि स्वेच्छासंचारिणो लोकापवादाद्विभ्यतीति भावः ॥

Notes.—अलम, 'enough of, have done with.' (In this sense construed with instr. and absol.) भावैकरसं, 'permeated solely by the sentiment of love, swayed by

the one sentiment of love'. Anal. भावः (love) एकः रसः यस्य, तत्. न कामवृत्तिर वचनीयम् ईक्षते— The comm. paraphrases it by स्वेच्छाव्यवहारी ('one acting according to one's will'). The sense of the lines would be : One who means to act as one likes does not remark slanders (*i. e.* regarding the object of love). But कामवृत्तिः can be taken to mean 'The course or condition of love ; love'. In this case the sense would be : 'Love considers no failings; love regards no blemishes'.

Trans.—No more of argument. Let him without qualification be as you have heard him to be ; my mind, however, swayed by the one sentiment of love is firmly set on him : love regards no blemishes.

अनुवाद—भगडे को जाने दो । जैसे तुम ने सुना है वे सर्वथा वैसे ही सही । परन्तु केवल प्रेम-रस से परिपूर्ण मेरा मन उन में लगा हुआ है, स्नेह भाव (अपने प्रेमपात्र के) दोष नहीं देखता ॥ ८२ ॥

निवार्यतामाळे किमप्ययं बटुः पुनर्विवक्षुः स्फुरितोत्तराधरः ।

न केवलं यो महतोऽपभाषते शृणोति तस्मादपि यः स पापभाक् ८३

निवार्यतामिति ॥ हे आलि सखि । आलिः सखी वयस्य च इत्यमरः । स्फुरितोत्तराधरः स्फुरणभूयिष्ठोऽयं बटु माणवकः पुनः किम् अपि विवक्षुः वक्तुमिच्छुः । ब्रुवः सन्नन्तादुप्रत्ययः । निवार्यताम् । तर्हि वक्तुमेव कथं न ददाधीत्याह—तथा हि । यः महतः पूज्यान् अपभाषते अपवदति न केवलं स पापभाक् भवति । किं तु तस्मात् अपभाषमाणायुक्त्वा यः शृणोति सोऽपि पापभाक् । भवतीति शेषः । अत्र स्मृतिः—गुरोः प्राप्तः परीवादो न श्रोतव्यः कथंचन । कर्णौ तत्र पिधातव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः ॥ इति ॥

Notes.—आलि, 'my (female) friend', 'f. voc. sing. from आली f. 'a female friend.' बटु, 'lad, chap.' विवक्षुः, 'one desirous of speaking'; desid. from √वच् 'to speak.' Cf. विवक्षता in sl. 81. स्फुरितोत्तराधरः 'whose lower lip is quivering much,' anal. स्फुरितेन उत्तरः (भूयिष्ठ)

स्फुरितोत्तरः स्फुरितोत्तर अधर यस्य स स्फुरितोत्तराधरः some explain it as meaning 'whose lower and upper lips are quivering,' thus understanding उत्तर in the sense of 'upper.' The first interpretation seems preferable since Kalidasa almost always makes use of only the nether lip (अधर) to the exclusion of the upper one. महतः acc. pl. object to अपभाषते (blasphemes, speaks ill (of). पापभाक् 'a sinner.' पापं भजते इति पापभाक्. Pan. 3. 2. 62. भजो शिवः.

Trans.—Stop (his mouth), my friend ; this chap whose lower lip is moving very much would utter something. Not only he who blasphemes the good, but even he who hears him, sins.

अनुवाद—हे सखि, इस छोकरे को रोकना । इस का निचला होंठ बहुत हिल रहा है और यह कुछ कहा ही चाहता है । न केवल यह जो पूज्यों को निन्दत है परन्तु वह भी जो उस निन्दा को सुनता पापी है ॥ ८३ ॥

संप्रति गन्तव्यपक्षमाश्रयते—

इतो गमिष्याम्यथ वेति वादिनी

चचाल बाला स्तनभिन्नवल्कला ।

स्वरूपमास्थाय च तां कृतस्मितः

समाखलम्बे वृषराजकेतनः ॥ ८४ ॥

इत इति ॥ अथवा इतः अन्यत्र गमिष्यामि इति वादिनी वदन्ती (स्तनभिन्नवल्कला) स्तनाभ्यां भिन्नवल्कला रयवशात्कुचस्रस्तचीरा बाला पार्वती चचाल । वृषराजकेतनः वृषभञ्जः च स्वरूपम् आस्थाय निरूपमाश्रित्य कृतस्मितः सन् । तां पार्वतीं समाखलम्बे जग्राह ॥

Notes.—वादिनी f. 'saying' from वादिन्, for whose m.-loc.-sing form *vide infra* sl. 86. Anal वादः अस्यास्ति इति वादी, स्त्रियां वादिनी. स्तनाभिन्नवल्कला, 'whose bark garment got loosened from her breasts.' Anal. भिन्नवल्कलं (bark garment) यस्याः सा भिन्नवल्कला, स्तनाभ्यां भिन्नवल्कला

स्तनाभिन्नैवल्कला. केतनं, 'flag, banner.' समासलम्बे, लिट् 3rd. per. sing. from समा/लम्ब 1 A. 'to hold.'

Trans.—"Or rather myself walk away from this place"—so saying the damsel whose bark garments got loosened from her breasts moved to start; and (immediately) the bull-bannered god assuming his native form held her smilingly.

अनुवाद—“अथवा मैं ही इस स्थान से चली जाती हूँ” यह कह कर वह लड़की जिस के छाल के कपड़े स्तनों से नीचे गिर गये थे (वहाँ से) चलने की ही थी कि (उसी क्षण) बैल की पताका वाले शिव जी महाराज ने अपने स्वरूप धारण कर मुसकराते हुए उसे पकड़ लिया ॥ ८४ ॥

तं वीक्ष्य वेपथुमती सरसाङ्गयष्टि-

निक्षेपणाय पदमुद्धृतमुद्वहन्ती ।

मार्गाचलव्यतिकराकुलितेव सिन्धुः

शैलाधिराजतनया न ययौ न तस्थौ ॥ ८५ ॥

तमिति ॥ तं देवं वीक्ष्यवेपथुमती सरसाङ्गयष्टिः स्निग्धात्री । महादेव-दर्शनेन देव्याः सात्विकभावोदय उक्तः । निक्षेपणाय अन्यत्र विन्यासाय उद्धृतम् उत्क्षिप्तं पदम् अङ्घ्रिम् उद्वहन्ती । शैलाधिराजतनया पार्वती (मार्गाचलव्य-तिकराकुलिता) मार्गेऽचलस्तस्य व्यतिकरेण समाहत्या । अवरोधनेनेति यावत् । अकुलिता-संभ्रमिता सिन्धुः नदी इव । देशे नदविशेषेऽर्थौ सिन्धुर्ना सरिति क्रियाम् । इत्यमरः । न ययौ न तस्थौ । लज्जयेतिभावः । वसन्ततिलकावृतमेतत् ॥

Notes.—वेपथुमती a., 'trembling.' वेपथुः 'tremor, thrill' from √वेप् 'to tremble.' Pan. 3. 3. 89. दिवतोऽथुव्. सरस—, 'wet (with perspiration)' मार्गाचलव्यतिकरा-कुलिता f., 'confused by contact with a rock in the way.' व्यतिकर m., 'contact, union.' The simile मार्गाचल...तस्थौ very beautifully illustrates Parvati's state of mental conflict.

Trans.—Like a current thrown into confusion by a rock blocking its way, the daughter of the mountain-king, who bore a foot lifted to place it on the ground, was seized with tremor and her body dripped with sweat as she saw the god, and could neither go nor stay.

अनुवाद—उसे देख उस नदी की नाई, जो मार्ग में पर्वत का खण्ड आ जाने से भ्रान्त हो जाती है शैलराजपुत्री एक पैर पुनः भूमि पर रखने के लिये ऊपर उठये हुये थी काँपी और उस का शरीर पसीना पसीना हो गया । (वह एक समस्या में पड़ गयी) अक्षरशः 'न गई न ठहरी' और वहाँ बैठे की वंसी ही खड़ी रही ॥ ८५ ॥

अथ प्रभृत्यवनताङ्गि तवास्मि दासः

क्रीतस्नपाभिरिति वादिनि चद्रमौलौ ।

अहाय सा नियमजं क्लममुत्समर्ज

क्लेशः फलेन हि पुनर्नवतां विधत्ते ॥ ८६ ॥

अथेति ॥ चन्द्रमौलौ शिवे । हे अवनताङ्गि पार्वति अथ प्रभृति अस्मादिनादारभ्येत्यर्थः । प्रभृतियोगाद्येति सप्तम्यर्थवाचिना पञ्चम्यर्थो लक्ष्यते । तव तपोभिः क्रीतः । दास्य दाने । दासते आत्मानं ददातीति दासः । अस्मीति वादिनीं वदति सति सा देवि अहाय सपदि । साग्न्यस्त्यजसहाय द्राघमङ्क्षु सपदि हुतम् । इत्यमरः । नियमजं तपोजन्यं क्लमं क्लेशं उत्समर्ज । फलप्राप्त्या क्लेशं विसस्मारेत्यर्थः । तथा हि क्लेशः फलेन फलसिद्ध्या पुनर्नवतां विधत्ते ; पूर्ववदेवाक्लिष्टतामापादयतीत्यर्थः । सफलः क्लेशो न क्लेश इति भावः ॥

इति श्रौमन्महामहोपाध्यायकोलाचलमस्त्रिनाथसूरिविरचितया संजीवनीसमाख्यया व्याख्यया समेतः श्रीकालिदासकृतौ कुमारसंभवे महाकाव्ये तपःफलोदयो नाम पञ्चमः सर्गः ॥

Notes—चन्द्रमौलि, 'Siva'. Lit. 'one who bears the moon on his head (मौलि)'. अहाय, indec., 'instantly, immediately, at once.' नियमजं, 'produced from penance.' क्लम m., 'weariness, toil.' नवतां विधा, 'to bring freshness.' क्लेशः...विधत्ते, 'Labour brings freshness again by its fruit.'

Trans.—" O lady of stooping limbs, henceforward I am your slave purchased by your devotions, "—as Siva spoke these words, Parvati forthwith forgot (lit. cast off) the toil of her austerities: successful labour re-creates.

अनुवाद—" हे सन्नताङ्गि पार्वति , मैं आज से लेकर तुम्हारी तपस्या से मोल लिया हुआ तुम्हारा दास हूँ " । जिस समय शिवजी महाराज ने ये वचन कहे उसी समय शीघ्र ही पार्वती को अपना तपोजन्य क्लेश भूल गया । वस्तुतः सफल भ्रम पुनः नया जीवन दान करता है ॥ ८६ ॥

PUBLISHED BY ATMA RAM & SONS, BOOKSELLERS. ANARKALI,
LAHORE,—PRINTED BY GHULAM QADIR KHAN,
AT THE EDUCATIONAL PRINTING WORKS, HOSPITAL ROAD,
LAHORE.

लाल बहादुर शास्त्री राष्ट्रीय प्रशासन अकादमी, पुस्तकालय
Lal Bahadur Shastri National Academy of Administration Library

मुससूरी
MUSSOORIE

अवधि सं०

Acc. No.....

कृपया इस पुस्तक को निम्नलिखित दिनांक या उससे पहले वापस
कर दें।

Please return this book on or before the date last stamped
below.

दिनांक Date	उधारकर्ता की संख्या Borrower's No.	दिनांक Date	उधारकर्ता की संख्या Borrower's No.

GL SANS 891.22

KAL

125608
IBNAA

Says

891.22
कालिदा

अवाप्ति सं० 14523

ACC. No.....

वर्ग सं.

पुस्तक सं.

Class No.....

Book No.....

लेखक कालिदास

Author.....

शीर्षक कुमारसम्भव ।

Title.....

891.22 LIBRARY 14523

LAL BAHADUR SHASTRI

National Academy of Administration

कालिदा MUSSOORIE

Accession No. 125608

1. Books are issued for 15 days only but may have to be recalled earlier if urgently required.
2. An over-due charge of 25 Paise per day per volume will be charged.
3. Books may be renewed on request, at the discretion of the Librarian.
4. Periodicals, Rare and Reference books may not be issued and may be consulted only in the Library.
5. Books lost, defaced or injured in any way shall have to be replaced or its double price shall be paid by the borrower.